

ศิลปะถ้ำสกลนคร

DS
667.63.S2
ศ528ศ

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961100838

วันที่ 18/01/32
เลขที่รับชม 8250
เลขที่ D8 567. C3. S2
ศ/528 ศ.

D34

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

ศิลปะถ้ำสกลนคร

กรมศิลปากร

จัดพิมพ์

เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข ๑๘/๒๕๓๑

ศิลปะถ้ำสกลนคร

พิมพ์ครั้งแรก ๒,๐๐๐ เล่ม
พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๓๒
เลขเรียกหนังสือสากล ISBN 974-7936-45-3

๙๕๙.๓๕๕ ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี
ศ ๕๒๘ ศ ศิลปะถ้ำสกลนคร. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๒.
๑๐๔ หน้า. ภาพประกอบ, แผนที่, แผนผัง ตาราง.
๑. ภาพเขียนผนังถ้ำ. ๒. โบราณคดี. ๓. ชื่อเรื่อง.
ISBN 974-7936-45-3

ที่ปรึกษา	นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์ นายสุวิทย์ วัศมภูติ คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ นายนิคม มูลิกะคามะ
บรรณาธิการ	นายพิสิฐ เจริญวงศ์
ผู้ช่วยบรรณาธิการ	นายธราพงศ์ ศรีสุชาติ
คณะทำงาน	นางสาวรักชนก ไตสุพันธุ์ นางสาวจุฑารัตน์ ขุนทอง นางสาววรรณวิไล เปี่ยมทรัพย์ นายสมชาย ดีวงมี นางสาวจิราภรณ์ วนิชอินทร์ นายสาธิตห์ แจ่มหล้า นางสาวนวลพรรณ วงศ์จิตร นางสาววันเพ็ญ พงษ์เสถียรศักดิ์ นางรัชณี สิ้นสุวรรณนท์
ควบคุมการพิมพ์	นายขจร มุกมีคำ
จัดทำโดย	โครงการโบราณคดีประเทศไทย ฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี
เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข	๑๘/๒๕๓๑
ผู้เรียบเรียง	นางอมรา ศรีสุชาติ นายเพชร เข็มนาถ นางสาวพวง วงษ์น้อย
พิมพ์ที่	โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด พ.ศ. ๒๕๓๒

คำนำ

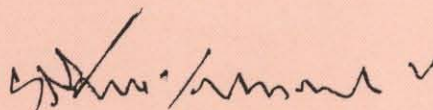
ฝ่ายวิชาการของกองโบราณคดี ได้ดำเนินการโครงการภาคสนามโครงการหนึ่ง ชื่อโครงการโบราณคดีประเทศไทย ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น โครงการสำรวจแหล่งโบราณคดี แบ่งความรับผิดชอบเป็นโครงการย่อย ๔ ภาคศึกษาหลักฐานในภาคด้วยแนวทางและวิธีการอย่างเดียวกัน ซึ่งในบรรดาหลักฐานที่เป็นประจักษ์พยานพัฒนาการของมนุษย์ในประเทศตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมานั้น มีเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่ต้องศึกษาอย่างจริงจังด้วย คือศิลปกรรมบนหิน (rock art) หรือที่รู้จักกันทั่วไปว่า ศิลปะถ้ำ (cave art) นั่นเอง

ศิลปะถ้ำ เป็นศิลปะที่มีรูปแบบของศิลปะดั้งเดิม (primitive art) หรือแบบเผ่าพันธุ์ (tribal art) ซึ่งในบางประเทศยังมีประเพณี (tradition) ทำสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ แต่ของเราขาดช่วงไปแล้ว จึงไม่มีรูปแบบที่พัฒนาไปจนซับซ้อนอย่างคนพื้นเมืองปัจจุบันในบางประเทศทำอยู่ แต่ถึงอย่างไร ก็ยังสำคัญอยู่ทั้งทางวิชาการและในฐานะที่เป็นมรดกวัฒนธรรมที่ตกทอดมาถึงเรา

ฝ่ายวิชาการจึงได้เรียบเรียงเรื่องนี้ขึ้นเป็นชุด เริ่มด้วยแหล่งใดแหล่งหนึ่ง เช่น ผาแต้มโขงเจียม ในจังหวัดอุบลราชธานี หรือที่เขาจันทน์งาม ในจังหวัดนครราชสีมา แล้วเป็นกลุ่มเช่น ในจังหวัดสกลนคร จนถึงภาพรวมทั้งภาคของแหล่งในอีสาน มีข้อมูลเรื่องเทคนิควิธีการและประเภทของศิลปะถ้ำซ้ำกันในทุกเล่ม เพื่อให้แต่ละเล่มสมบูรณ์ในตัวเอง

หนังสือชุดนี้ เรียบเรียงโดยนักวิชาการ เพื่อให้เป็นคู่มือการท่องเที่ยวแหล่งโบราณคดีที่ให้สาระทางวิชาการมากกว่าความเพลิดเพลิน จึงไม่ได้บรรจุข้อมูลเกี่ยวกับบริการและสิ่งอำนวยความสะดวกทุกด้านไว้ทั้งหมดเหมือนอย่างหนังสือท่องเที่ยวทั่ว ๆ ไป

กรมศิลปากรหวังว่า หนังสือชุดนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้อ่านทั้งที่เป็นนักวิชาการ ซึ่งคงจะต้องศึกษาให้ละเอียดต่อไปด้วยตนเอง และผู้สนใจทั่วไปที่ได้ทราบว่าเรามีทรัพยากรทางวัฒนธรรมประเภทนี้เหมือนที่อื่น ๆ ด้วยเหมือนกัน ต่างกันก็ที่ว่าเขาได้ศึกษากันจริงจังมากกว่าศตวรรษแล้ว โดยเริ่มจากการวิจัยครบกระบวนการ มาถึงการอนุรักษ์อย่างจริงจัง จนจัดการแหล่งให้เป็นสถานศึกษานอกหลักสูตร และสถานที่ท่องเที่ยว ได้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจพร้อม ๆ กันไปด้วย ซึ่งเป็นตัวอย่างที่เราจะดำเนินการต่อไป

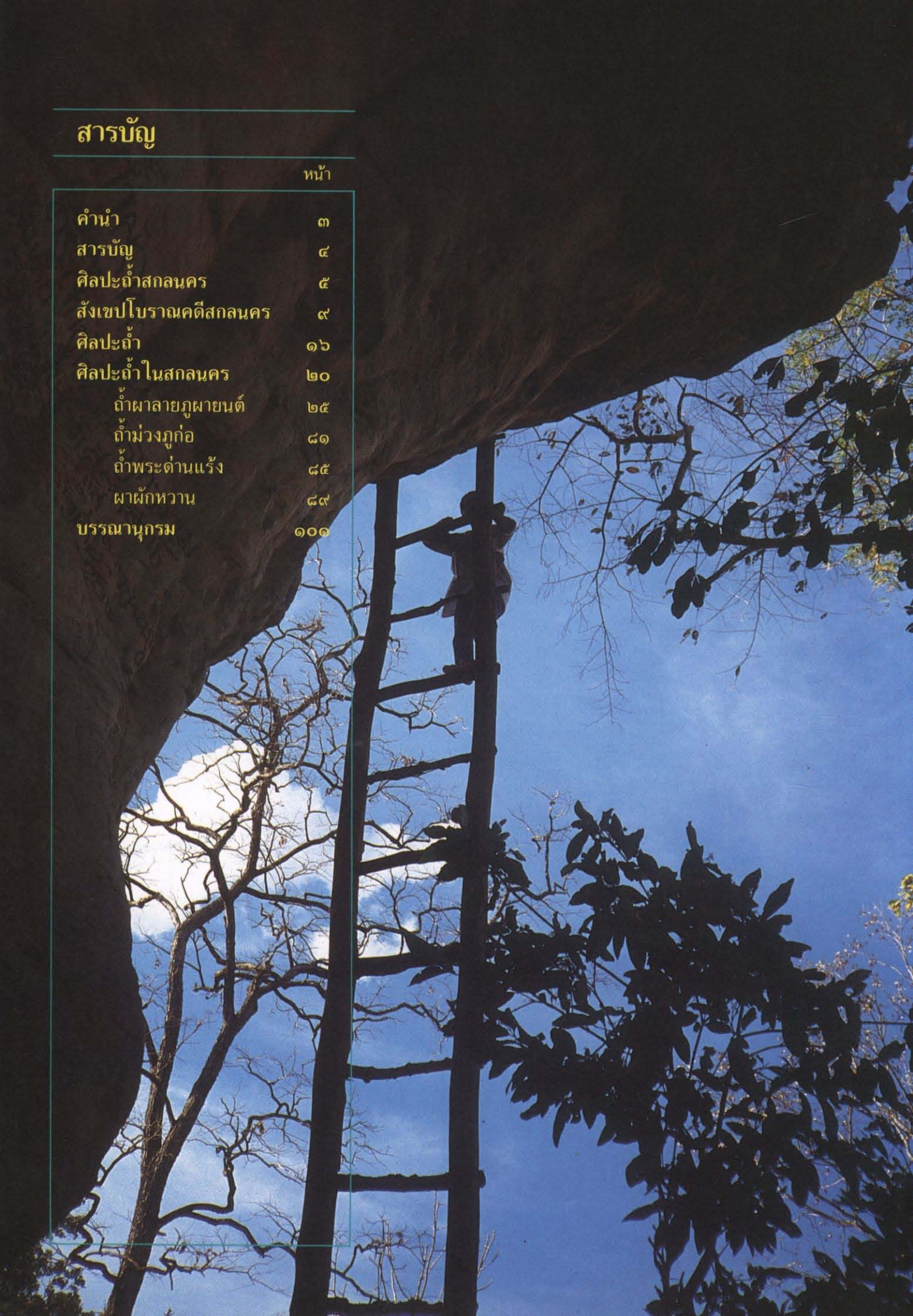
(นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์)

อธิบดีกรมศิลปากร

สารบัญ

หน้า

คำนำ	๓
สารบัญ	๔
ศิลปะถ้ำสกลนคร	๕
สังเขปโบราณคดีสกลนคร	๙
ศิลปะถ้ำ	๑๖
ศิลปะถ้ำในสกลนคร	๒๐
ถ้ำผาลายภูผายนต์	๒๕
ถ้ำม่วงภูก่อ	๘๑
ถ้ำพระด่านแร้ง	๘๕
ผาผักหวาน	๘๙
บรรณานุกรม	๑๐๑

- ◁ ภูผาและป่าริมทาง ก่อนถึงผาผักหวาน
- ◁ ลำน้ำพุ่งจากหุบเขาภูพาน ไหลคดเคี้ยวผ่าน แหล่งศิลปะถ้ำกลุ่มภูพานสกลนครด้วย
- ▽ ทางขึ้นสู่ภูผายนต์ มีหินรูปโต๊ะอยู่ริมทาง

นารายณ์เจงเวง สะพานขอม และวัดพระธาตุเชิงชุม (อ.เมืองสกลนคร) ฯลฯ

สกลนคร - แหล่งศิลปะถ้ำ

๑. ผาผักหวาน ต.ท่าศิลา อ.ส่องดาว

จากตัวจังหวัดสกลนครไปตามทางหลวงหมายเลข ๒๒ (อุดรธานี - สกลนคร) ประมาณ ๙๔ กิโลเมตร ถึงหลักกิโลเมตรที่ ๖๖ - ๖๗ จะมีทางแยกซ้ายมือไปอำเภอส่องดาว มีป้ายบอกระยะทาง ๑๔ กิโลเมตร (ถ้ามาจากกรุงเทพฯ หรืออุดรธานี จะอยู่ทางขวามือ) และมีป้ายบอกระยะทางไปยังสถานที่ต่างๆ คือ ไปผาดงก่อ ผาน้ำใจ ๓๓ กิโลเมตร พิพิธภัณฑ์อาจารย์วัน ๓๒ กิโลเมตร ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ ๒๙ กิโลเมตร ซึ่งหมายถึงถ้ำผาผักหวานนั่นเอง

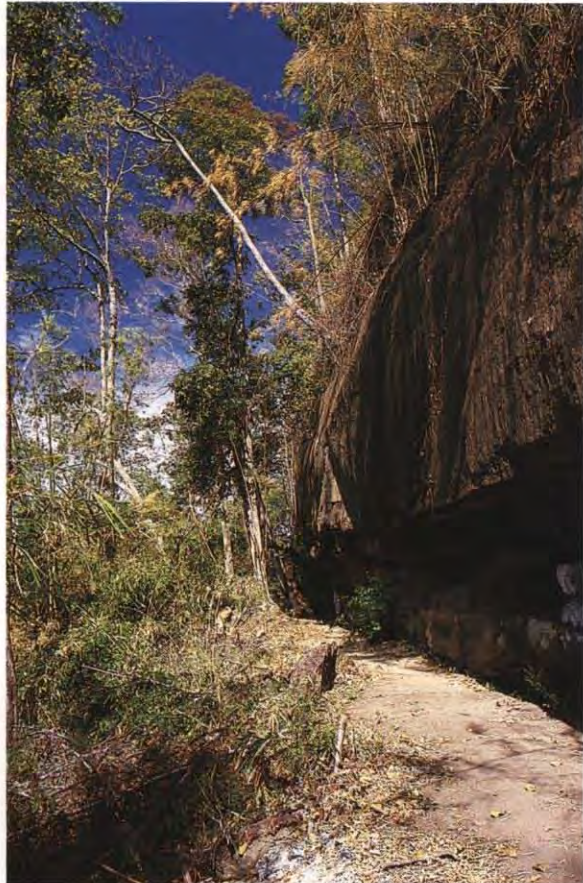
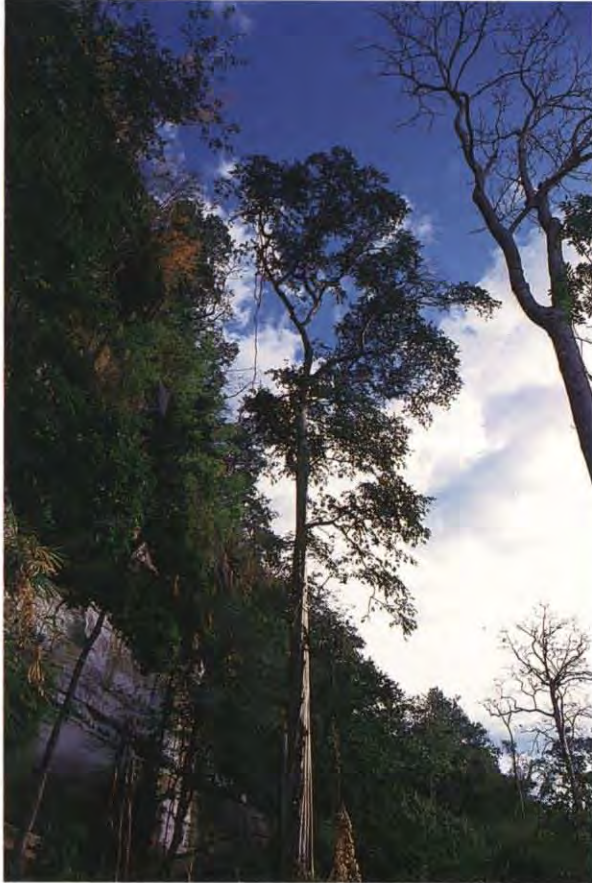
เส้นทางสายนี้เป็นถนนลูกรังมีลาดยางบ้างก็เฉพาะตอนที่ผ่านหมู่บ้านเท่านั้น ทางช่วงนี้ผ่านทุ่งนา ลำห้วย

สลัดป่าโปร่ง และวกเข้าหมู่บ้านต่าง ๆ ดังนี้ : บ้านหนองหลวง ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านวัดป่าสามัคคีธรรม แล้วเลี้ยวขวาข้ามสะพานไม้เหนือทางน้ำเล็ก ๆ ตรงไป แล้วเลี้ยวซ้าย ผ่านบ้านชัยชนะ บ้านป่าศรีวิชัย มุ่งไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านวัดป่าภูน้อย วัดสุวรรณาราม โรงเรียนบ้านคำกาว แล้วเป็นทางลงจากเนิน ข้ามสะพานไม้ผ่านสถานีอนามัยบ้านท่าศิลา ซ้ายมือมีวัดสีลาอาสน์ มีป้ายบอกทางไปถ้ำผาผักหวานอีก ๑๐ กิโลเมตร ผ่านวัดและโรงเรียนบ้านภูตะคามแล้วผ่านกลางหมู่บ้านชาวภูไท (ผู้ไท) ตรงไปแล้วเลี้ยวซ้าย มีป้ายบอกทางว่าไปถ้ำผาผักหวาน ๕ กิโลเมตร เมื่อเลี้ยวซ้ายไปได้ประมาณ ๒.๕ กิโลเมตร จะมีทางแยกเล็ก ๆ ไปทางขวา มีป้ายบอกทางว่าอีก ๒ กิโลเมตร ทางในช่วงนี้มีพื้นเป็นดินทรายลาดเชิงเขา ผ่านห้วยคำเมย ซึ่งเป็นลำห้วยเล็ก ๆ ผ่านเข้าไปในป่าพลวงเชิงเขา ตอนบนเป็นป่าดิบแล้ง และกลุ่มหินก้อนใหญ่ ๆ รถยนต์สามารถแล่นขึ้นไปถึงลานหินอันเป็นที่ตั้งของแหล่งศิลปะถ้ำนี้ได้

นับจากสกลนครมาถึงแหล่งศิลปะถ้ำเป็นระยะทางประมาณ ๑๒๓ - ๑๒๕ กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๒ ชั่วโมง ถึง ๒ ชั่วโมงครึ่ง

▽▽ หน้าผาตระหง่านงำ ต้องเดินเลียบอ้อมหน้าผา ไปอีกทางเพื่อขึ้นสู่แหล่งศิลปะถ้ำ

ถ้านับระยะทางจากกรุงเทพฯ ถึงแหล่งศิลปะถ้ำแห่งนี้ประมาณ ๖๕๙ - ๖๖๐ กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๑๑ - ๑๒ ชั่วโมง

๒. ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ ต.กกปลาชีว อ.เมืองสกลนคร

จากตัวจังหวัดสกลนคร ไปตามทางหลวงหมายเลข ๒๑๓ (สกลนคร - กาฬสินธุ์) ซึ่งเป็นเส้นทางที่ตัดวกวนผ่านขึ้นไปบนเทือกเขาภูพาน ภูมิประเทศสองข้างทางงดงาม ผ่านพระตำหนักภูพานราชนิเวศน์ อุทยานแห่งชาติภูพาน ฯลฯ ตามเส้นทางมาประมาณ ๓๒ กิโลเมตร (ตรงมุมหลักกิโลเมตรที่ ๕ ถึงทางแยกซ้ายมือ) มีป้ายบอกทาง ไปแหล่งศิลปะถ้ำก่อนประวัติศาสตร์ ๑๗ กิโลเมตร

ไปตามเส้นทางนี้ ซึ่งเป็นถนนลูกรังสายเล็ก ๆ (สายน้ำพุ - บ้านม่วง ๓๐.๗๗๑ กิโลเมตร) ผ่านห้วย หุ่งนา

และหุบเขาวกวนเข้าไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ดังนี้ ผ่านภูผาสล(หน้าผาเป็นแนวชั้นหินแบบเดียวกับที่ผาแต้ม) ผ่านบ้านนาซันาด บ้านกกไต่ บ้านกกปลาชีว จากบ้านกกปลาชีวเลี้ยวซ้าย ผ่านบ้านหนองคลอง บ้านโนนบก มีสะพานคอนกรีต ข้ามลำน้ำพุไปยังบ้านนาผาง เส้นทางรถยนต์จะสิ้นสุดลงที่นี่ จากนั้นไปจะต้องเดินขึ้นไปยังภูผายนต์ ผ่านลำห้วยซึ่งมีสะพานไม้ข้าม แล้วเดินขึ้นไปบนเขาเรื่อย ๆ สองข้างทางจะมีหินก้อนใหญ่ ๆ กระจายอยู่ทั่วไป ระหว่างทางจะมีจุดพักเป็นระยะ ๆ เมื่อขึ้นไปถึงช่วงที่เป็นหน้าผาขวางอยู่ข้างหน้า จะต้องเดินอ้อมหน้าผาไปทางขวาขึ้นไปยังแหล่งที่ตั้งของสำนักสงฆ์ภูผายนต์อานันท์ภาวานา อันเป็นที่ตั้งของแหล่งศิลปะถ้ำ ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ ผู้ที่ชอบผจญภัยเลือกเดินอ้อมหน้าผาไปทางซ้ายมือก็ได้ จะพบทางขึ้นหน้าผา ที่ชาวบ้านทำเป็นบันไดลิงเอาไว้ สำหรับขึ้นลงเพื่อย่นระยะทาง

รวมระยะทางจากตัวจังหวัดสกลนคร ถึงแหล่งศิลปะถ้ำนี้ประมาณ ๔๙.๕๐ กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๓ ชั่วโมง

ถ้ำนับจากกรุงเทพฯ จะเป็นระยะทางประมาณ ๖๙๖ - ๗๐๐ กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางประมาณ ๑๕ ชั่วโมงครึ่ง ถึง ๑๖ ชั่วโมง

๓. ถ้ำม่วง ภูก่อ ต.จวนเพ็ญ กิ่ง อ.เต่างอย

จากตัวจังหวัดสกลนคร ไปตามทางหลวงหมายเลข ๒๑๓ ประมาณ ๔ กิโลเมตร (ตรงหลักกิโลเมตรที่ ๓๓) ถึงทางแยกซ้ายมือ มีป้ายบอกทาง ไปกิ่งอำเภอเต่างอย ๒๕ กิโลเมตร ห้วยหวดรีสอร์ท ๓๕ กิโลเมตร ไปตามเส้นทางนี้จะผ่านกิ่งอำเภอเต่างอย ไปถึงบ้านห้วยหวด ซึ่งเป็นที่ตั้งที่ทำการโครงการชลประทานห้วยหวด จากนั้นไปตามทางเกวียน เข้าไปบริเวณเชิงเขาชายป่า ระยะทาง ๓ กิโลเมตร สิ้นสุดเส้นทางรถในบริเวณนี้ แล้วจะต้อง

◁ หากไม่เดินเลียบบอ้อมหน้าผา ก็อาจไปทางลัด รวดเร็ว แต่หวาดเสียว คือ ไต่บันไดเชือกไม้ไผ่ที่วางพาด ๕๐ องศา กับหน้าผาขึ้นไปยังแหล่งศิลปะถ้ำภูพานต์

เดินขึ้นเขา ผ่านลานหินสลับกับป่าไม้ไปเป็นระยะทาง ๒ กิโลเมตร ก็จะขึ้นไปถึงตัวแหล่ง ซึ่งตั้งอยู่ในหุบเขาของภูก่อ รวมระยะทางจากสกลนครถึงแหล่งศิลปะถ้ำนี้ประมาณ ๕๐ กิโลเมตร

๔. ถ้ำพระด่านแร้ง ภูตงสามปี ต.จวนเพ็ญ กิ่ง อ.เต่างอย

ใช้เส้นทางเดียวกับที่จะไปแหล่งถ้ำม่วง กล่าวคือ จากสกลนคร ผ่านกิ่งอำเภอเต่างอย ไปถึงที่ทำการโครงการชลประทานห้วยหวด จากนั้นไปทางทิศใต้ประมาณ ๓๐๐ เมตร จะพบแหล่งศิลปะถ้ำอีกแห่งหนึ่งคือ ถ้ำพระด่านแร้ง

- ◁ ทรัพยากรในดินอย่างหนึ่งของสกลนคร มีสืบทอดมาแต่บรรพกาล คือ เกลือสินเหาวี
- ◁ การทำเกลือประเภทนี้ของชาวท้องถิ่น พบเห็นได้หลายแห่ง เช่น ที่ห้วยวังโฮม ห้วยกุดขุ่น อำเภอพังโคน เป็นต้น
- ▷ หนองหาน ที่อำเภอเมืองสกลนคร

สังเขปโบราณคดีสกลนคร

กลางแอ่งแผ่นดินใหญ่ทางตอนเหนือของอีสานที่เรียกว่า **แอ่งสกลนคร** อันเป็นบริเวณที่มีพื้นที่ราบกว้างประมาณ ๔๓,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร มีหนองน้ำขนาดใหญ่ คือ หนองหาน อยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของแอ่งและเทือกเขาภูพานเป็นขอบแอ่ง ทางด้านใต้คือภูมิที่ตั้งของ สกลนคร จังหวัดที่มีเนื้อที่และประชากรอันดับกลาง ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สกลนคร ไม่เพียงแต่มีทรัพยากรธรรมชาติพอเลี้ยงประชากรของจังหวัดอย่างที่เป็นอย่างทุกวันนี้เท่านั้นทรัพยากรทางวัฒนธรรมอันเป็นมรดกจากบรรพบุรุษหลายเผ่าก็มีอยู่มาก หากรู้จักใช้ย่อมเกิดประโยชน์ต่อสังคมและเศรษฐกิจของประเทศชาติได้เหมือนกัน

ข้อมูลทั่วไป

ขนาดพื้นที่	๙๖๐๕.๔ ตารางกิโลเมตร (สยามออลมาแนค, ๒๕๓๐)
ประชากร	๙๐๕,๙๕๘ คน เป็นชาย ๔๕๕,๖๕๔ คน หญิง ๔๕๑,๐๓๔ คน ความหนาแน่นของจำนวนประชากร ๙๔ คน ต่อ ๑ ตารางกิโลเมตร จำนวนผู้แทนราษฎร ๖ คน (บัญชีแสดงจำนวนราษฎร และจำนวนบ้านทั่วราชอาณาจักร) ในวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๙ กองทะเบียน กรมการปกครอง)
เขตการปกครอง	๑๒ อำเภอ, ๓ กิ่งอำเภอ, ๑ เทศบาล, ๑๒ สุขาภิบาล, ๑๑๑ ตำบล, ๑๑๐๑ หมู่บ้าน (แผนที่แสดงเขตอำเภอ ตำบล เทศบาลและข้อมูลพื้นฐานของจังหวัด พ.ศ. ๒๕๒๘ สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี)
อาณาเขตติดต่อ	ทิศเหนือ จดแม่น้ำสงคราม อำเภอบึงกาฬ อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย และอำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ทิศใต้ จดเทือกเขาภูพาน อำเภอกุฉินารายณ์ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์และอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ทิศตะวันออก จดอำเภอศรีสงคราม อำเภอเมืองนครพนม อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม ทิศตะวันตก จดแม่น้ำสงคราม อำเภอหนองหาน อำเภอเพ็ญ จังหวัดอุดรธานี

ลักษณะภูมิประเทศ พื้นที่จังหวัดสกลนครอยู่ค่อนมาทางตะวันออกเฉียงใต้ของแอ่งแผ่นดินทางตอนเหนือของอีสานซึ่งเรียกกันว่า แอ่งสกลนคร (ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ของจังหวัดสกลนคร นครพนม มุกดาหาร หนองคาย และอุดรธานี) โดยมีเทือกเขาภูพานเป็นแนวแบ่งแอ่งสกลนครออกจากแอ่งโคราชอันเป็นแอ่งแผ่นดินใหญ่ที่อยู่ทางตอนใต้ของภาค บริเวณศูนย์กลางของแอ่งแผ่นดินทั้งสองนี้ มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๑๕๐ เมตร ทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้ของจังหวัดสกลนครเป็นเขตเทือกเขาภูพาน ส่วนทางด้านทิศเหนือและตะวันออกเป็นที่ราบต่ำ พื้นที่ส่วนใหญ่ที่เป็นที่ราบนั้นเป็นดินปนทราย มีหนองน้ำขนาดใหญ่ มีน้ำขังตลอดปี อยู่กลางเมือง เรียกกันว่า หนองหานหลวง เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ มีเนื้อที่ถึง ๒๔๐ ตารางกิโลเมตร

ทรัพยากร ป่าไม้ ๑๘ เปอร์เซ็นต์ของเนื้อที่ทั้งหมด

อาชีพ ทำนา ทำไร่ ทำสวน เลี้ยงสัตว์ เลี้ยงไหม หาของป่า ทอผ้า (จากแผนที่แสดงเขตอำเภอ เขตตำบล เทศบาล และข้อมูลพื้นฐานของจังหวัด พ.ศ. ๒๕๒๘ สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี)

ตราประจำจังหวัด พระธาตุเชิงชุม สร้างสวมรอยพระบาทพระพุทธเจ้าในภัทรรกัปปีทุกพระองค์เบื้องหลังคือหนองหานหรือทะเลอีสาน (สยามออลมาแนค, ๒๕๓๐)

คำขวัญจังหวัด ดินแดนธรรมะ เมืองพระดำหนัก ถิ่นผู้ไท คนใจดี มีคุณธรรม

◁ พระธาตุเชิงชุม อำเภอเมืองสกลนคร

◁ พระธาตุนารายณ์เจงเวง อำเภอเมืองสกลนคร

แหล่งโบราณคดีในจังหวัดสกลนคร

ลำดับ	แหล่ง	เขตปกครอง			พิกัด	
		บ้าน	ตำบล	อำเภอ	รุ้ง	แวง
๑.	ถ้ำผาลาย ภูผายนต์	นาผาง	กกปลาชิว	เมืองสกลนคร	๑๖° ๕๖' ๑๕" เหนือ	๑๐๕° ๐๔' ๔๐" ตะวันออก
๒.	ถ้ำม่วง ภูก่อ	บึงสา	จานเพ็ญ	กิ่งอ.เต่างอย	๑๖° ๕๕' ๒๙"	๑๐๕° ๑๐' ๓๔"
๓.	ถ้ำพระด่านแร้ง ภูตงสามปี	ห้วยหวด	จานเพ็ญ	กิ่งอ.เต่างอย	๑๖° ๕๕' ๕๐"	๑๐๕° ๐๙' ๓๐"
๔.	ผาผักหวาน	ภูตะคาม	ท่าศิลา	ส่องดาว	๑๗° ๑๔' ๑๘"	๑๐๓° ๒๖' ๔๒"
๕.	บ้านนาผาง	นาผาง	กกปลาชิว	เมืองสกลนคร	๑๖° ๕๖' ๒๕"	๑๐๕° ๐๔' ๑๐"
๖.	เมืองโบราณสกลนคร		ธาตุเชิงชุม	เมืองสกลนคร	๑๗° ๐๙' ๔๑"	๑๐๕° ๐๙' ๐๔"
๗.	วัดพระธาตุเชิงชุม		ธาตุเชิงชุม	เมืองสกลนคร	๑๗° ๐๙' ๕๙"	๑๐๕° ๐๙' ๑๓"
๘.	สะพานขอม		ธาตุนาเวง	เมืองสกลนคร	๑๗° ๑๐' ๐๕"	๑๐๕° ๐๘' ๒๗"
๙.	พระธาตุนารายณ์เจงเวง		ธาตุนาเวง	เมืองสกลนคร	๑๗° ๑๑' ๒๐"	๑๐๕° ๐๖' ๔๕"
๑๐.	ถ้ำพระ	หนองสระใน	นาม่วง	กุดบาก	๑๗° ๐๗' ๒๒"	๑๐๓° ๕๕' ๕๒"
๑๑.	พระธาตุภูเพ็ก	ภูเพ็ก	นาหัวบ่อ	พรรณานิคม	๑๗° ๑๑' ๒๕"	๑๐๓° ๕๖' ๓๐"
๑๒.	บ้านโคกโพนยาง	โคกโพนยาง	กำบ่อ	วาริชภูมิ	๑๗° ๑๕' ๓๐"	๑๐๓° ๓๔' ๓๓"
๑๓.	ดอนสังคาคาด		วาริชภูมิ	วาริชภูมิ		
๑๔.	บ้านพักครุฑลาดพังโคน		พังโคน	พังโคน	๑๗° ๒๒' ๕๗"	๑๐๓° ๔๓' ๓๐"
๑๕.	บ้านค้อใต้	ค้อใต้	ค้อใต้	สว่างแดนดิน	๑๗° ๒๒' ๕๕"	๑๐๓° ๑๘' ๓๕"
๑๖.	โนนบ้านบัว	บงเหนือ	บงเหนือ	สว่างแดนดิน	๑๗° ๒๐' ๒๐"	๑๐๓° ๑๗' ๑๐"
๑๗.	โนนบ้านหนาด	บงเหนือ	บงเหนือ	สว่างแดนดิน	๑๗° ๒๑' ๒๐"	๑๐๓° ๑๗' ๑๐"
๑๘.	โรงเรียนเวงพิทยาคม	สร้างตุ้	แวง	สว่างแดนดิน	๑๗° ๒๕' ๓๐"	๑๐๓° ๓๗' ๒๕"
๑๙.	บ้านสร้างตุ้	สร้างตุ้	แวง	สว่างแดนดิน	๑๗° ๒๕' ๔๐"	๑๐๓° ๓๘' ๑๒"
๒๐.	บ้านโนนเรือ		แวง	สว่างแดนดิน	๑๗° ๒๕' ๔๐"	๑๐๓° ๓๘' ๑๒"
๒๑.	กู่แก้ว (ปราสาทขอม)	พันนา	พันนา	สว่างแดนดิน	๑๗° ๒๖' ๒๒"	๑๐๓° ๓๓' ๕๐"
๒๒.	บ้านโคกคอน	โคกคอน	โคกสี	สว่างแดนดิน	๑๗° ๓๘' ๑๖"	๑๐๓° ๒๖' ๒๕"

▽ พระธาตุภูเพ็ก อำเภอพรรณานิคม ศาสนสถาน
บนยอดเขาที่สูงที่สุดในประเทศไทย (๕๒๒ เมตร
จากระดับน้ำทะเลปานกลาง) แต่ก่อสร้างไม่
แล้วเสร็จ

ทรัพยากรทางวัฒนธรรมมีหลายประเภท ทั้งที่เป็น
ชนบประเพณีของผู้คนประจำถิ่น ซึ่งเป็นสิ่งที่มองเห็น
และเข้าใจได้โดยไม่ต้องย้อนอดีตมากนัก และที่เป็น
แหล่งโบราณคดี ไม่ว่าจะเป็สิ่งก่อสร้าง โบราณวัตถุ
หลายยุคสมัย ที่คล้ายและต่างกัน ทั้งที่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน
และห่างไกลออกไป งานโบราณคดีเป็นกิจกรรมหนึ่งที่จะ
ช่วยหาคำตอบเหล่านี้ ถ้าได้ข้อมูลมาก ก็รู้เรื่องมาก

ตารางและแผนที่แสดงแหล่งโบราณคดีในสกลนคร
แสดงจำนวนแหล่งโบราณคดีไม่มากนักเมื่อเทียบกับจังหวัด
อื่น ๆ หรือจังหวัดใกล้เคียง เช่น กาฬสินธุ์ อุดรธานี
ขอนแก่น กระนั้น ข้อมูลเท่าที่มีก็ให้ภาพรวมทางโบราณคดี
ของสกลนคร อย่างน่าสนใจ เป็นต้นว่ามีแหล่งหลาย
ประเภท หลายสมัย และหลายวัฒนธรรมบางอย่างเกี่ยว
โยงกับวัฒนธรรมเด่น ๆ ของภาคนี้ แต่บางอย่างก็แปลก
ออกไป

เริ่มด้วยวัฒนธรรมรุ่นแรก ๆ ของกลุ่มชน ที่ตั้ง
หลักแหล่งแถบเทือกเขาภูพานที่เป็นทั้งพื้นที่ป่าเขา และ
พื้นที่ราบใกล้แหล่งน้ำที่มีต้นน้ำมาจากเทือกเขานี้

แหล่งสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ปรากฏได้แก่ แหล่ง
ศิลปะถ้ำ ตามภูเขา และก้อนหิน เชิงเขาในแถบเทือก
ภูพาน ตามลุ่มน้ำสงคราม ห้วยปลาหาง หรือลำห้วยอื่น ๆ
ที่ส่วนใหญ่มีต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาภูพานสกลนคร
เป็นต้นว่าแหล่งโนนเขตอำเภอพังโคน วาริชภูมิ สว่าง
แดนดิน (เช่น แหล่งโรงเรียนเวียงพิทยาคม บ้านค้อใต้
โนนบ้านบัว โนนบ้านหนาด โนนเรือ บ้านสร้างตู๋ บ้าน
โคกโพธิ์ยาง ดอนสังคาคด ฯลฯ) บางแห่งขุดค้นพบโบราณ
วัตถุวัฒนธรรมบ้านเชียงตอนปลาย ๆ เช่น เครื่องโลหะ
หม้อลายเขียนสี ฯลฯ มีอายุ ประมาณ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว

- ▽ สะพานขอม เป็นสะพานโบราณก่อด้วยศิลาแลงแห่งเดียวในประเทศไทย
- ▽ กู่แก้ว ศาสนสถานรูปปราสาทขอมที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของสกลนคร

ในเวลาต่อมาชุมชนก่อนประวัติศาสตร์พัฒนาเป็นนิคมเกษตรกรรมขนาดใหญ่บนพื้นที่ราบลุ่มอันกว้างขวางที่มีแม่น้ำลำห้วยไหลผ่าน จนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์จึงตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองขนาดใหญ่บริเวณหนองหาน อันเป็นที่ตั้งตัวจังหวัดสกลนครในปัจจุบัน

สกลนครสมัยประวัติศาสตร์ มีทั้งชุมชนที่นับถือศาสนาพุทธ และศาสนาฮินดู แต่อาณานิคมกว่าที่อื่น เพราะมาจากชุมชนที่ล้อมรอบอยู่ คือ จากหนองคาย นครพนม อุดรธานี ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม โดยทางตะวันตกและใต้ ลัดช่อง (เขา) ภูพานเข้ามาทางหนึ่ง หรือมาทางพื้นราบข้ามแม่น้ำสงครามที่เป็นเส้นกั้นเขตแดนทางตะวันตก เหนือ และตะวันออก

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ จึงพบหลักฐานชุมชนที่นับถือพุทธศาสนา มีศิลปกรรมแบบ ทวารวดี ควบคู่ไปกับชุมชนที่นับถือศาสนาฮินดู ซึ่งนิยมสร้าง ปราสาทขอม เป็นเทวาลัยหลายแห่ง เช่น ปราสาทนารายณ์เจงเวง ปราสาทพระธาตุภูเพ็ก ปราสาทกู่แก้ว และมี สถาปัตยกรรมขอม ซึ่งยังไม่พบที่อื่นใดในประเทศอีกแห่งหนึ่งคือ สะพานขอม ซึ่งสร้างด้วยศิลาแลง มองเห็นเด่นชัดก่อนเข้าสู่ตัวจังหวัดสกลนคร

หลักฐานที่เป็นโบราณวัตถุสถานเหล่านี้ ส่วนใหญ่ชุมชนมักอยู่รอบ ๆ หนองหาน ในเขตตัวจังหวัด อำเภอพรรณานิคม อำเภอกุดบาก และทางตะวันตกในเขตอำเภอสว่างแดนดิน ซึ่งมีชุมชนก่อนประวัติศาสตร์หนาแน่นมาก่อน

หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จึงพบหลักฐานวัฒนธรรมล้านช้างหรือลาว ซึ่งเข้ามาทางตะวันออกและทางเหนือจากจังหวัดนครพนมและหนองคาย มีการปรับแปลงศาสนสถานเก่าให้เป็นสถูปเจดีย์ตามแบบใหม่ ตัวอย่างที่ชัดเจน คือ พระธาตุเชิงชุม ซึ่งสร้างขึ้นบนฐานของปราสาทเก่า เป็นเจดีย์คู่บ้านคูเมืองของสกลนคร

พุทธศาสนาหินยานอย่างลังกาวงศ์ เป็นศาสนาประจำมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ จนทุกวันนี้ ไม่ว่าจะ เป็นชนกลุ่มใหญ่อย่างชาวไทยอีสาน หรือกลุ่มน้อยอย่างผู้ไทย (ภูไท) ก็ล้วนแล้วแต่นับถือพุทธศาสนา ด้วยการปฏิบัติศาสนกิจตามขนบประเพณีร่วมกัน จนทำให้สกลนครได้ชื่อว่าเป็นจังหวัดที่มีงานบุญทางพุทธศาสนามากจังหวัดหนึ่ง

ตารางแสดงแหล่งโบราณคดีในจังหวัดสกลนคร

อำเภอ กิ่งอำเภอ	แหล่งศิลปะผ้า		แหล่งก่อน ประวัติศาสตร์	ชุมชน (เมือง) โบราณ	ปราสาท ปรangk คู	จารึก (หลัก/หิน)	สะพาน โบราณ	แหล่งที่พบ ไบเซมา	อื่นๆ
	แบบที่ ๑	แบบที่ ๒							
เมืองสกลนคร	-	๑	๑	๑	๓	๓	๑	๑	๓
กุสุมาลย์	-	-	-	-	-	-	-	-	-
กุศบาก	-	-	-	-	-	๑	-	๑	-
พรรณานิคม	-	-	-	-	๑	-	-	-	-
พังโคน	-	-	๑	-	-	-	-	-	๑
วาริชภูมิ	-	-	๒	-	-	-	-	-	-
วานรนิวาส	-	-	-	-	-	-	-	-	-
คำตากล้า	-	-	-	-	-	-	-	-	-
บ้านม่วง	-	-	-	-	-	-	-	-	-
อากาศอำนวย	-	-	-	-	-	-	-	-	-
สว่างแดนดิน	-	-	๖	-	๑	-	-	-	๕
ส่องดาว	๑	-	-	-	-	-	-	-	-
กิ่ง อ.นิคมน้ำอุ่น	-	-	-	-	-	-	-	-	-
กิ่ง อ.เต่างอย	-	๒	-	-	-	-	-	-	-
กิ่ง อ.โคกศรีสุพรรณ	-	-	-	-	-	-	-	-	-

หมายเหตุ : แหล่งศิลปะผ้าแบบที่ ๑ หมายถึง ภาพเขียนสีบนผนังหิน
แหล่งศิลปะผ้าแบบที่ ๒ หมายถึง ภาพสลักบนผนังหิน

- ▽ ชิ้นส่วนภาชนะลายเขียนสี พบในแหล่งก่อนประวัติศาสตร์สกลนคร
- ▽ แหล่งโบราณคดีโคกคอน อำเภอสว่างแดนดิน และเครื่องมือสำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ขุดพบจากแหล่งนี้

ศิลปะถ้ำ

ศิลปะถ้ำ แปลตรงตัวว่า Cave Art แต่ในทางวิชาการใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษอีกคำหนึ่งว่า Rock Art หมายถึง ศิลปะหรือภาพที่เกิดจากการวาดเขียนเป็นสี และทำรูปรอยลงบนพื้นหิน ซึ่งมักพบตามถ้ำ เิงผา ผงหิน ก้อนหินใหญ่ ๆ ที่มักเรียกรวม ๆ กันไปว่า ถ้ำ จึงเรียกงานศิลปะประเภทนี้ว่า ศิลปะถ้ำ (cave art)

ศิลปะดังที่กล่าวส่วนใหญ่เป็นงานรังสรรค์ของกลุ่มชนโบราณที่ใช้ชีวิตอยู่ในภูมิประเทศที่เป็นป่า เป็นเขา เมื่อหลายร้อยหรือหลายพันปีมาแล้ว ในส่วนต่างๆ ของโลก เป็นหลักฐานแสดงความคิดความสามารถในการสร้างสรรค์ศิลปะของมนุษย์เพื่อชุมชน (communal art) และเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ของคนที่สร้างศิลปะนั้นขึ้นมาด้วย

แหล่งศิลปะถ้ำมีอยู่ทุกภาคในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการดำเนินงานทางโบราณคดีมาก ก็สำรวจพบมาก เท่าที่ประมวลไว้ ตั้งแต่การพบครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๗ จนถึงปัจจุบัน มีกว่า ๑๐๐ แหล่ง ใน ๙ จังหวัด คือ เลย อุตรธานี ขอนแก่น ชัยภูมิ นครราชสีมา สกลนคร กาฬสินธุ์ อุบลราชธานี และมุกดาหาร

แหล่งศิลปะถ้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะอยู่ในพื้นที่ดังต่อไปนี้

๑. พื้นที่ตามแนวเทือกเพชรบูรณ์ หรือด้านตะวันตกของภาค มีถึง ๓ กลุ่มใหญ่ คือ กลุ่มบ้านผือ กลุ่มภูเก้า และ กลุ่มภูกระดึง

๒. พื้นที่ตามแนวเทือกเขาภูพานใหญ่สกลนคร ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของภาคและพาดเฉียงตามแนวทิศตะวันตกเฉียงเหนือ - ตะวันออกเฉียงใต้เป็นบางส่วน มีแหล่งศิลปะถ้ำ ๓ กลุ่มใหญ่เช่นกันคือ กลุ่มภูพานสกลนคร, กลุ่มผาแต้ม และ กลุ่มมุกดาหาร

▷ เทคนิคการลงสีด้วยการทาบ หรือประทับในงานศิลปะถ้ำที่นิยมอย่างหนึ่ง คือ การใช้มือเป็นต้นแบบทาสีลงบนมือแล้วกดประทับลงไปบนผนังถ้ำ จึงปรากฏเป็นภาพมือ

▽ ภาพมือแบบต่าง ๆ ที่ปรากฏบนผนังถ้ำ เนื่องมาจากเทคนิคปลักย้อยที่เลือกใช้ต่าง ๆ กันไป

๓. พื้นที่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ หรือในเขตอีสานล่าง พบแหล่งศิลปะถ้ำเพียงแห่งเดียว คือแหล่งเขาจันทน์งาม นครราชสีมา

ศิลปะถ้ำในภาคอีสานทั้ง ๓ พื้นที่นี้ พบตามถ้ำ (caves) หน้าผา (cliffs) เพิงผา (rock shelters) และก้อนหิน (rock) ของภูเขาหินทรายเป็นส่วนใหญ่ ส่วนที่เป็นหินปูนพอมืออยู่บ้างโดยเฉพาะในจังหวัดเลยและชัยภูมิ ส่วนหินแกรนิต นั้น มีอยู่แห่งเดียวที่จังหวัดเลย

ศิลปะถ้ำหรือศิลปะบนหิน (rock art) มี ๒ เทคนิคใหญ่ ๆ คือ

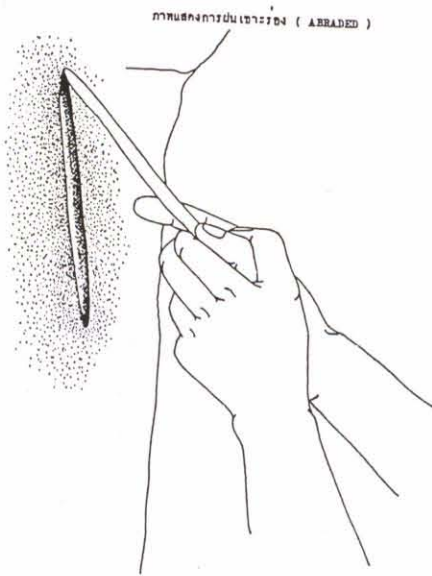
๑. การลงสี (pictograph) หรือการสร้างภาพด้วยสีต่าง ๆ กัน เช่น วาดด้วยสีแห้ง (drawing with dry pigment) เขียนหรือระบายเป็นรูป (painting) ฟันสี (stencilling) สะบัดสี (paint splattering) และการทาบหรือประทับ (imprinting)

▽ ภาพการทำรูปรอยลงบนหินด้วยวิธีการฝน
 เซาะร่อง ตัวอย่างจากแหล่งศิลปะถ้ำผาลาย
 ภูผายนต์ สกลนคร

๒. การทำรูปรอยลงบนหิน (petroglyph) มี
 วิธีการต่าง ๆ เช่น ฝน (abrading) จาร (engraving)
 ขูดขีด (scratching) แกะหรือตอก (packing) ฯลฯ

แหล่งศิลปะถ้ำในอีสานส่วนใหญ่เป็นเทคนิคตาม
 แบบที่ ๑ คือการลงสี ส่วนการทำรูปรอยลงบนหินหรือ
 เทคนิคแบบที่ ๒ ยังพบน้อย กล่าวคือแบบที่ ๑ พบกว่า
 ร้อยแห่ง แต่แบบที่ ๒ มีเพียง ๗ แหล่งและยังมีบางแหล่ง
 ที่มีทั้ง ๒ แบบ อยู่ในแหล่งเดียวกัน

รายชื่อแหล่งโบราณคดี จ.สกลนคร

๑. ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ บ้านนาผาง ต.กกปลาซิว อ.เมือง
สกลนคร
๒. ถ้ำม่วง ภูก่อ บ้านบึงสา ต.จานเพ็ญ กิ่งอ. เต่างอย
๓. ถ้ำพระด่านแร่ ภูตงสามปี บ้านห้วยหวด ต.จานเพ็ญ
กิ่งอ.เต่างอย
๔. ผาผักหวาน บ้านภูตะคาม ต.ท่าศิลา อ.ส่องดาว
๕. แหล่งบ้านนาผาง ต.กกปลาซิว อ.เมืองสกลนคร
๖. เมืองโบราณสกลนคร ต.ธาตุเชิงชุม อ.เมืองสกลนคร
๗. วัดพระธาตุเชิงชุม ต.ธาตุเชิงชุม อ.เมืองสกลนคร
๘. สะพานขอม ต.ธาตุนาเวง อ.เมืองสกลนคร
๙. พระธาตุนารายณ์เจงเวง ต.ธาตุนาเวง อ.เมืองสกลนคร
๑๐. ถ้ำพระ บ้านหนองสระโน ต.นาม่วง อ.กุตุบาก
๑๑. พระธาตุภูเพ็ก บ้านภูเพ็ก ต.นาหัวบ่อ อ.พรรณานิคม
๑๒. แหล่งบ้านโคกโพธิ์ยาง ต.กำบ่อ อ.วาริชภูมิ
๑๓. ดอนสังคาค ต.วาริชภูมิ อ.วาริชภูมิ
๑๔. แหล่งบ้านพักครูตลาดพังโคน ต.พังโคน อ.พังโคน
๑๕. แหล่งบ้านค้อใต้ ต.ค้อใต้ อ.สว่างแดนดิน
๑๖. โนนบ้านบัว บ้านบงเหนือ ต.บงเหนือ อ.สว่างแดนดิน
๑๗. โนนบ้านหนาด บ้านบงเหนือ ต.บงเหนือ อ.สว่าง-
แดนดิน
๑๘. แหล่งโรงเรียนเวงพิทยาคม บ้านสร้างตุ้ ต.เวง อ.
สว่างแดนดิน
๑๙. แหล่งบ้านสร้างตุ้ ต.เวง อ.สว่างแดนดิน
๒๐. แหล่งบ้านโนนเรือ ต.เวง อ.สว่างแดนดิน
๒๑. กู่แก้ว (ปราสาทขอม) บ้านพันนา ต.พันนา อ.สว่าง-
แดนดิน
๒๒. บ้านโคกคอน ต.โคกสี อ.สว่างแดนดิน

▽ จากยอดภูผายนต์ มองเห็นหมู่บ้านในวงล้อม
ของภูเขาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาภูพาน

ศิลปะถ้ำในสกลนคร

ศิลปะถ้ำในกลุ่มภูพานสกลนคร พบอยู่ในเขตของ ๒ จังหวัด คือ สกลนคร ๔ แห่ง และกาฬสินธุ์ ๒ แห่ง ตามแนวของเทือกเขาภูพาน ซึ่งเป็นแกนตะวันออกเฉียงใต้-ตะวันตกเฉียงเหนือ

แหล่งที่พบในจังหวัดสกลนครทั้ง ๔ แห่ง มีถ้ำผาลายภูผายนต์ อำเภอเมืองสกลนคร ถ้ำม่วงภูก่อ และถ้ำพระด่านแร่ กิ่งอำเภอเต่างอย และผาผักหวาน ในเขตอำเภอสองดาว ส่วนที่พบในจังหวัดกาฬสินธุ์ ๒ แห่ง คือที่ถ้ำลายมือ ภูผาผึ้ง บ้านหนองห้าง และถ้ำเซ่งเม้ง ภูหัวนา บ้านห้วยม่วง ตำบลหนองห้าง ในเขตอำเภอกุฉินารายณ์

แบบศิลปกรรมที่พบทั้ง ๖ แหล่งนี้ มี ๒ ประเภท คือที่ทำจากเทคนิคการลงสี (pictograph) ประเภทหนึ่งที่พบที่จังหวัดกาฬสินธุ์ ๒ แห่ง และที่อำเภอสองดาวของสกลนคร ส่วนอีก ๓ แหล่งที่อยู่ในจังหวัดสกลนครทั้งหมดเป็นเทคนิคการทำรูปรอยลงในหิน (petroglyph) ในหนังสือเล่มนี้จะแนะนำเพียง ๔ แหล่งในจังหวัดสกลนครเท่านั้น

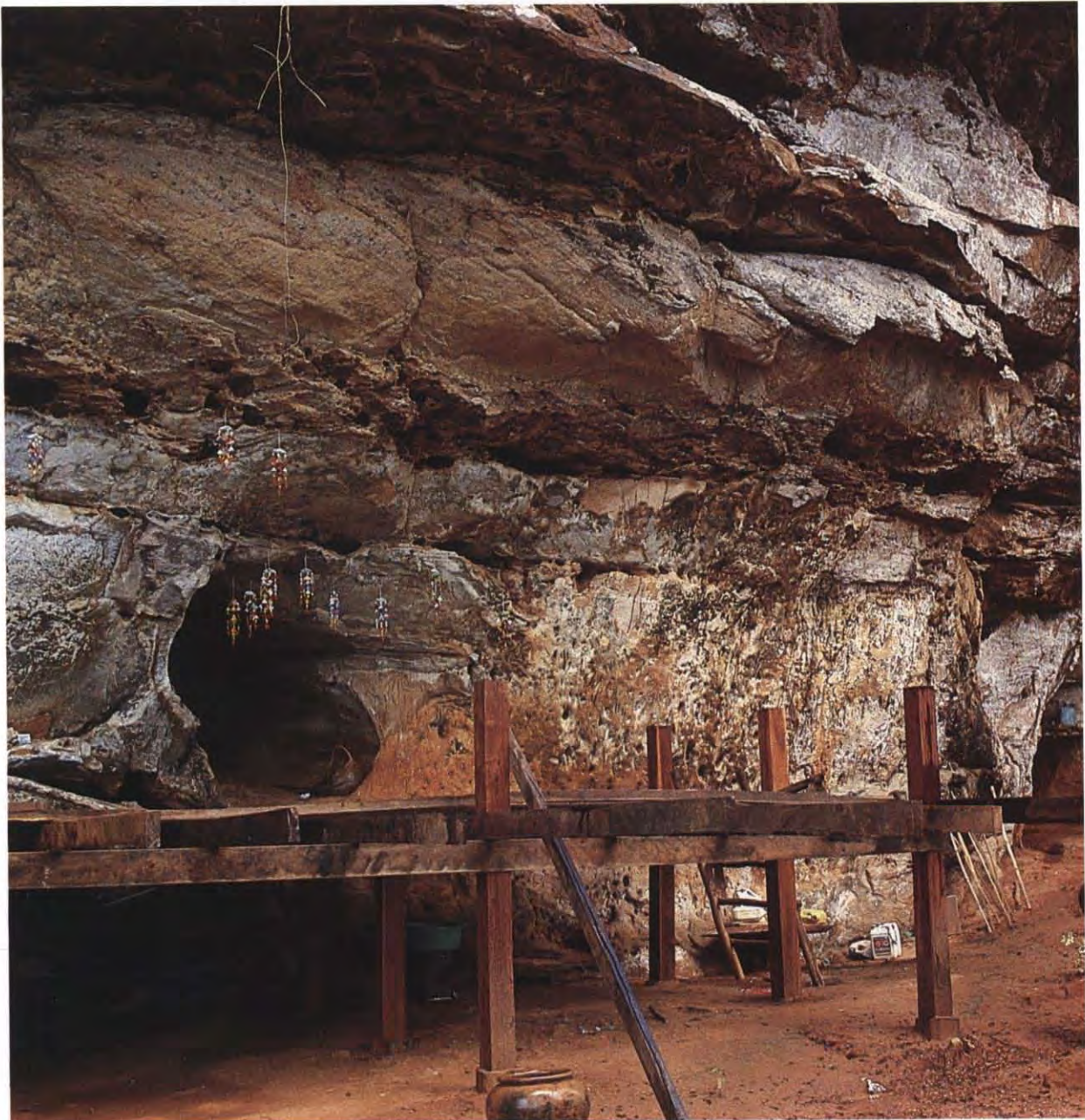

▽ เพ็ญผาหินขนาดใหญ่ ที่เรียกกันว่า “ถ้ำผาลาย
ภูผายนต์” ผงังได้เพ็ญผาปรากฏงานศิลปะถ้ำ
แบบการทำรูปรอยลงบนหิน มีขนาดใหญ่ที่สุดใน
ประเทศ

ศิลปะถ้ำในจังหวัดสกลนครเพ็ญเป็นที่รู้จักกันเมื่อ
ปลายปี ๒๕๓๐ นี้เอง จากผลการค้นพบและประชาสัมพันธ์
ของวิทยาลัยครูและจังหวัดสกลนคร คณะของเราได้
ทราบข่าวหลังจากนั้นจึงได้เดินทางไปศึกษารายละเอียด
หลายครั้ง เพื่อจะได้นำข่าวสารที่น่าสนใจออกเผยแพร่
ส่งเสริมให้เดินทางไปทัศนศึกษา ณ แหล่งนั้น ๆ ใน
ภูมิภาคที่เป็นธรรมชาติจริง ๆ

ศิลปะถ้ำ ๓ แหล่ง ในเขตอำเภอเมืองและกิ่งอำเภอ
เต่างอย เป็นตัวอย่างงานศิลปะถ้ำแบบการทำรูปรอยลง
บนหินที่หาดูไม่ได้ง่ายนัก ในเมืองไทยพบเพ็ญ ๘ แหล่ง
เท่านั้น ส่วนแหล่งที่อำเภอสองดาวซึ่งเป็นศิลปะแบบการ
ลงสีหรือที่เรียกกันทั่วไปว่า ภาพเขียนสี แม้จะมีภาพ
ให้ดูไม่กี่ภาพ แต่นำชมให้อารมณ์ความรู้สึกที่แปลกออก
ไปกว่าภาพเขียนสีในอีกหลายแห่ง

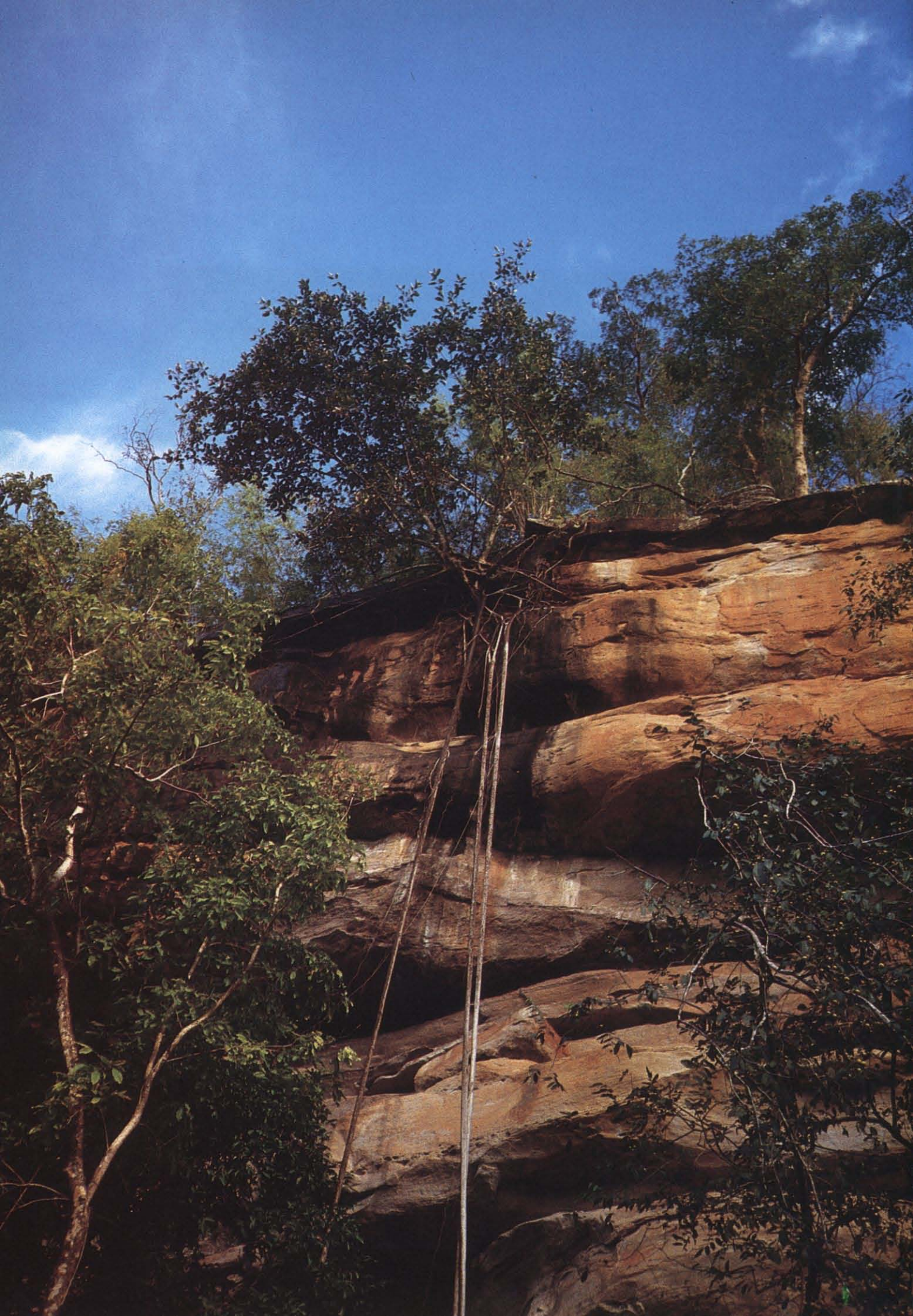
- ▽ แนวผาหินทรายบนภูผายนต์ อำเภอเมืองสกลนคร
ใกล้บริเวณที่มีแหล่งศิลปะถ้ำ
- ▽ ภูมิประเทศแบบป่าโปร่งรอบ ๆ แหล่งศิลปะ
ถ้ำผาผักหวาน อำเภอส่องดาว

▽ เพิงผาที่มีงานศิลปะถ้ำ บนภูดงสามปี กิ่งอำเภอ
เต่างอย แหล่งศิลปะถ้ำแห่งนี้เรียกกันว่า “ถ้ำ
พระด่านแร้ง”

▽ ลานหินบนภูก่ออยู่เหนือ “ถ้ำม่วง” แหล่งศิลปะ
ถ้ำอีกแห่งหนึ่งในกิ่งอำเภอเต่างอย

◁ หน้าผาของภูผายนต์

▽ ลำน้ำเล็ก ๆ เชิงเขาภูผายนต์

ถ้ำผาลายภูผายนต์

ถ้ำผาลายภูผายนต์ เป็นส่วนหนึ่งของหุบเขาภูพานหรือเทือกเขาภูพานสกลนคร

ชื่อ ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ เป็นที่เรียกขานกันในหมู่บ้านท้องถิ่นแบบนี้ เพื่อสื่อความเข้าใจร่วมกันว่า ภูผายนต์ หรือ ภู ชื่อ ผายนต์ (ภูเขานี้มีหน้าผาซ้อนยนต์) มีถ้ำ (เป็นคำรวมใช้เรียก เฟิงผา เฟิงหิน หน้าผา คูหา ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้) ในลักษณะของเฟิงผาหรือหน้าผาที่มองเห็นว่ามีภาพหรือรูปต่าง ๆ ปรากฏอยู่

ศิลปะถ้ำที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ เรียกตามเทคนิคการสร้างได้ว่าเป็นประเพณี ภาพแกะรอยหรือทำรูปรอยลงในหิน (petroglyph) ที่แสดงเรื่องราวมากที่สุดและมีขนาดใหญ่ที่สุดในบรรดางานศิลปะแบบเดียวกันนี้ทั้ง ๗ แห่งที่พบแล้วในภาคอีสาน

จากตำนานสู่การค้นพบ

เมื่อประมาณ ๒๕๐ ปีมาแล้ว ผู้คนกลุ่มหนึ่งอพยพหนีไข้ทรพิษจากบ้านแก้งและบ้านนาซันาค ตำบลซันาค อำเภอเมืองสกลนคร เข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านนาผาง ได้หักร้างางพง ทำไร่นา และเข้าป่าล่าสัตว์ ตามแนวเขาบริเวณเทือกภูพาน และพบเห็นภาพแกะรอยหรือทำรูป

▽ หมู่บ้านนาผาง เขิงเขาภูผายนต์ อยู่ในวงล้อม
ของภูเขาอื่น ๆ อีกหลายลูก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่ง
ของเทือกเขาภูพาน

รอยลงโนหินที่ผาแห่งหนึ่งของภูผายนต์ จึงเรียกกันว่า
ถ้ำผาลาย แต่นั้นมา ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่ม
มากขึ้นจนกลายเป็นหมู่บ้าน ปัจจุบันมี ๒๔ หลังคาเรือน
มีบ่อน้ำ ๑ บ่อ โรงเรียนประถมศึกษา ๑ โรง และเคยมีวัด
๑ วัด ปัจจุบันร้างไปแล้ว

ชาวบ้านนาผาง รู้จัก ถ้ำผาลาย กันทุกคนทั้งจาก
ที่ได้พบเห็นมาด้วยตาตนเอง หรือได้ยินได้ฟังจากคำบอกเล่า
และมีความเชื่อกันว่าภาพแกะรอยที่ถ้ำแห่งนี้ เป็นของ
ภูตผีปีศาจ มีนิทานเรื่องหนึ่งเล่าต่อกันมาว่า บริเวณถ้ำ
ผาลายมีทรัพย์สมบัติ เสื้อผ้า เครื่องประดับมากมายเมื่อ
ถึงเทศกาลงานประเพณีสำคัญ ๆ ชาวบ้านจะขึ้นมาเยี่ยม
เสื้อผ้า เครื่องประดับต่าง ๆ ไปใช้และนำไปแต่งตัวกัน
บริเวณเชิงเขาตอนเหนือหมู่บ้าน ที่เรียกกันว่า โนนสาวเอ้
(สถานที่แต่งตัวของผู้หญิง) เสมอ ๆ ครั้งหนึ่งมีสาวชาวบ้าน
คนหนึ่งได้ขึ้นมาเอาเสื้อผ้าไปใส่แต่งตัว แต่ได้ทำผ้าเปื้อน
เลือด (รอบเดือน) ครั้นนำเสื้อผ้ากลับมาคืนที่ถ้ำผาลาย
ก็เกิดอาถรรพณ์ ทรัพย์สมบัติ เสื้อผ้า เครื่องประดับที่เคยมี

อยู่ที่ถ้ำแห่งนี้ หายไปหมดสิ้น ไม่ปรากฏให้เห็นอีกเลย
มีแต่เพียงเสียงร้องจากภูผาแห่งนี้ดังมาตามสายลมใน
วันขึ้น ๑๔ - ๑๕ ค่ำ และบางคืนในข้างแรมเท่านั้น

ความเชื่อเรื่องนี้ทำให้ชาวบ้านนาผางไม่ค่อยขึ้น
ไปบนภูผายนต์ หรือถ้ำผาลายกันนัก ประกอบกับมีเหตุ
กรณีชายสองคนขึ้นไปสกัดเอารูปช้างที่ถ้ำผาลายออก
เพราะคิดว่ามีสมบัติซุกซ่อนอยู่แต่ไม่พบอะไร และต่อมา
คนทั้งสองได้เสียชีวิตลง ชาวท้องถิ่นก็พากันเข้าใจว่าเป็น
เพราะอาถรรพณ์แห่งถ้ำผาลาย จึงเกรงกลัวกันมากขึ้นมี
ก็แต่พระภิกษุสงฆ์ที่อุตงค์ขึ้นไปเจริญภาวนาเป็นครั้งคราว
จนในที่สุดเมื่อปี ๒๕๒๗ ชาวท้องถิ่นและทางจังหวัดสกลนคร
จึงได้นิมนต์ พระอาจารย์สะอาด อานันโท พระอุตงค์
ซึ่งมีอุตงค์วัดแถบภูพานอันเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของ
ชาวท้องถิ่นแถบนี้ ให้มาตั้งสำนักสงฆ์ขึ้นในหมู่บ้าน เนื่อง
จากวัดในหมู่บ้านได้ร้างไปนานแล้ว พระอาจารย์สะอาด
อานันโทจึงตั้งสำนักสงฆ์ในบริเวณถ้ำผาลาย ใช้ชื่อว่า
สำนักสงฆ์ภูผายนต์ อนันทภาวนา

▽ ภาพสลักบนหินที่ถ้ำป่าผาง หรือถ้ำผาลาย ๒
บนภูผายนต์

ถ้ำผาลาย เริ่มเป็นที่รู้จักในหมู่นอกหมู่บ้าน เมื่อมีโครงการพัฒนาหมู่บ้านด้านต่าง ๆ ตั้งแต่การตัดเส้นทางต่อมาจากทางหลวงสายสกลนคร - กาฬสินธุ์ (สาย ๒๑๓) เข้ามาสู่หมู่บ้านในปี ๒๕๑๒ โครงการสร้างอ่างเก็บน้ำในพระราชดำริ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรการดำเนินงาน และเยี่ยมราษฎรในหมู่บ้านผางแห่งนี้

ราวกลางปี ๒๕๓๐ เรื่องราวของศิลปะถ้ำที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์เป็นข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ สืบเนื่องมาจากการเข้ามาสำรวจของนักวิชาการท้องถิ่นคือ นายสุรัตน์ วรางค์รัตน์ หัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี วิทยาลัยครูสกลนคร นายวิโรจน์ ตรีสุวรรณ หัวหน้าวิศวกรรมโยธา อ่างเก็บน้ำห้วยหวด นายปราโมทย์ วงศ์เสนา ประธานมัคคุเทศก์ สกลนคร และคณะ ซึ่งได้ขานี้มาจาก พระอาจารย์เจียม พระธุดงค์ (ปัจจุบันจำพรรษาอยู่ที่วัดบ้านกุดแฮด ต.กุดโท อ.กุดบาก สกลนคร) จึงพากันเข้ามายังถ้ำผาลายภูผายนต์เป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๕๓๐ และแถลงข่าวต่อผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์

ไทยรัฐประจำจังหวัดสกลนคร เรื่องราวการค้นพบศิลปะถ้ำแห่งใหม่จึงปรากฏเป็นเรื่องราวหัวข้อของหนังสือพิมพ์ไทยรัฐ ฉบับที่ ๑๐๗๐๒ ประจำวันจันทร์ที่ ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๓๐

ต่อมาในวันที่ ๗ มิถุนายน ๒๕๓๐ คณะสำรวจจากโครงการโบราณคดีประเทศไทย (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) ประกอบด้วย นายเพชรวิทย์ เข็มนาถ นายทวีศักดิ์ รำภาทอง และ นายเสถียร วรณสาร เข้ามาดำเนินการศึกษาศิลปะถ้ำแห่งนี้ โดยบันทึก ถ่ายภาพ คัดลอกภาพ และเสนอรายงานทางวิชาการต่อกองโบราณคดี กรมศิลปากร และกำหนดให้เป็น แหล่งภาพสลักหรือทำรูปรอยลงหิน สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ (โครงการโบราณคดีประเทศไทย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๒๕๓๐) จากการสำรวจครั้งนี้ โครงการฯ ยังได้พบผาหินที่มีภาพลักษณะเดียวกันนี้ทางตะวันตกเฉียงเหนือของถ้ำผาลาย โดยห่างไปประมาณ ๑๐๐ เมตร ผาหินที่มีภาพเขียน ซึ่งพบใหม่นี้เรียกตามชื่อท้องถิ่นว่า ถ้ำป่าผาง และกำหนดให้เป็น ภาพสลักรวมอยู่ในแหล่งเดียวกับถ้ำผาลายภูผายนต์ หรืออาจเรียกว่า ถ้ำผาลาย ๒ ก็ได้

หลังจากการดำเนินงานที่ถ้ำผาลายภูผายนต์แล้ว คณะสำรวจคณะนี้ยังได้สำรวจภาพเขียนสีอีก ๒ แห่งในเทือกเขาภูพาน สกลนคร คือ ถ้ำม่วง ภูก่อ และ ถ้ำพระด่านแร่ ในเขตกิ่งอำเภอต่างอยอีกด้วย

กลางเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๓๑ คณะสำรวจจากฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี กรมศิลปากร มาศึกษางานศิลปะถ้ำที่ถ้ำผาลายภูผายนต์เพิ่มเติมจากของโครงการฯ เพื่อเตรียมการจัดทำเอกสารเผยแพร่ชุดศิลปะถ้ำในประเทศไทย ในครั้งนี้พบว่า ภาพสลักที่ถ้ำป่าผางหรือถ้ำผาลาย ๒ นั้นถูกทำลาย แตกเป็นหินก้อนเล็กก้อนน้อย ไม่มีภาพจริงเหลือให้เห็น นอกจากภาพคัดลอกและภาพถ่ายที่โครงการโบราณคดีประเทศไทย (ภาคตะวันออก-เฉียงเหนือ) ได้เก็บบันทึกไว้ก่อนเท่านั้น

ภูมิที่ตั้ง - ภูมิทัศน์

ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ อยู่ในเขตบ้านนาผาง ตำบลกกลาชีวะ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ที่รุ้ง ๑๖° ๕๖' ๑๕" เหนือ และแวง ๑๐๔° ๐๔' ๕๐" ตะวันออก ตรงกับพิกัดกริดที่ ๔๘ QVD ๐๑๔๗๒๘ ในแผนที่ทหารลำดับชุด L ๗๐๑๗ ระบุว่าที่ ๕๘๕๒ IV มาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐)

ภูผายนต์เป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาภูพานสกลนคร บริเวณที่มีภาพสลักหรือภาพแกะรูปรอยลงในหินเรียกกันว่า ถ้ำผาลาย อยู่บนหน้าผาด้านทิศตะวันตกของภูผายนต์ ด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้านนาผาง โดยห่างจากบ้านนาผางเป็นระยะทางตรงประมาณ ๑ กิโลเมตรสูงจากพื้นราบชายเขา ๒๐๐ เมตร หรือ ๓๘๐ เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง

เนื่องจากภูผายนต์ เป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาหินทราย (ตามแผนที่ทางธรณีวิทยาจัดอยู่ในชุดภูพานและชุดพระวิหาร เกิดขึ้นเมื่อ ๑๘๐ - ๒๓๐ ล้านปีมาแล้ว) หลังคาภูเขาซึ่งเป็นส่วนสูงสุดของภูพานแห่งนี้จึงเป็นลานหินราบ ปกคลุมด้วยพืชพันธุ์ไม้ใหญ่น้อย ตามลักษณะของป่าดิบแล้งที่พบเห็นทั่วไปในพื้นที่ป่าของเทือกเขาภูพาน และมีแหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งบางแห่งก็ไหลลงมากลายเป็นลำห้วยสำคัญ ๆ ของหมู่บ้าน เป็นต้นว่า ลำห้วยแห่งนี้ เมื่อไปรวมกับลำน้ำพุง ทางตะวันตกเฉียงเหนือ และลำห้วยปลาก้อน ไปรวมกับลำน้ำพุงทางตะวันออก-เฉียงเหนือ ทำให้ภูผายนต์มีลำน้ำไหลผ่านถึง ๓ ด้าน ลำน้ำเหล่านี้ยังเป็นแหล่งอุปโภค บริโภค สำคัญของชาวบ้าน

▽ ภาพสลักลงบนผนังหินที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์
ส่วนหนึ่งของถ้ำ ได้จัดตั้งเป็นสำนักสงฆ์

นาผาง และคงเป็นเช่นนี้มาแต่อดีต ชวนให้คิดว่า ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่และสภาพทำเลที่เหมาะสม ณ ที่นี้เป็นเหตุให้กลุ่มคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์เข้ามาพักอาศัยสร้างภาพสลักบนผาหิน เป็นปริศนาให้เราศึกษาได้

ก่อนถึงภูผายนต์ต้องเดินลัดทุ่งนาทางตะวันออกของหมู่บ้านนาผาง และล่าห้วยแห้งแล้วปีนป่าขึ้นสู่หน้าผายอดเขา ซึ่งมีความสูงชัน บางตอนต้องเดินอ้อมหน้าผา เป็นระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตร ตลอดระยะทางสามารถแวะพักตามจุดชมวิว ซึ่งมีก้อนหินทรายตั้งวางเป็นระยะ ๆ บางแห่งรูปคล้ายเพิงพัก หรือแท่นที่นั่ง มองลงมาเบื้องล่างเห็นหมู่บ้านนาผางและทุ่งนารอบ ๆ หมู่บ้านไกลออกไปมองเห็นภูเขาหินทรายลูกอื่น ๆ ชัดเจน และจะยิ่งงดงามยิ่งขึ้นไปอีกเมื่อมองจากจุดที่สูงที่สุดเสมือนหลังคาเขาของภูผายนต์

เมื่อถึงหน้าผาหินซึ่งยาวกว่า ๕๐๐ เมตร ทางเดินค่อยเรียบขึ้น ไม่ต้องปีนป่ามากนัก มีทางอ้อมขึ้นไปจนถึงส่วนบนของหน้าผาหินอีกชั้นหนึ่ง เป็นลานกว้างหรือส่วนหนึ่งของยอดภูผายนต์ มีถ้ำผาลายอยู่ใต้ชะง่อน

หินที่สูงที่สุด มีทางตามแนวหินที่เดินเลาะจนไปถึงแหล่งภาพสลักที่ถ้ำผาลายได้

บริเวณที่มีภาพเป็นผนังตอนหนึ่งของเพิงผาใหญ่ที่ยาวประมาณ ๔๕ เมตร ส่วนที่เป็นเพิงยื่นจ้ำประมาณ ๖ เมตร และส่วนสูงจากพื้นถึงเพดานเพิงประมาณ ๑๒ เมตร ทางเดินใต้เพิงจากขอบในสุดถึงขอบหน้าผาระดับเดียวกันประมาณ ๑๒ เมตร ซึ่งใหญ่พอที่คนหลายคนจะเดินไปมา หรือนั่งพัก และอาศัยอยู่ได้

บนผนังหินใต้เพิงแห่งนี้ คนโบราณได้สร้างงานแกะรูปรอยลงในหิน ในบริเวณที่มีขนาดยาว ๑๕ เมตร ส่วนที่มีภาพนี้ไม่ได้ต่อกันตลอด เนื่องจากตอนกลางผนังมีโพรงหินขนาด ๑ x ๑ เมตร เว้าลึกเข้าไป เป็นทางที่น้ำฝนบนยอดเขาไหลลงสู่พื้นบริเวณภาพจึงดูเหมือนเป็นสองส่วน อย่างไรก็ตามเนื้อที่ของผนังหินที่มีภาพแกะรูปรอยลงในหินก็มีขนาดถึงประมาณ ๕๕ ตารางเมตร

เพิงผาภาพหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ในช่วงแสงแดดส่องตอนบ่ายจนถึงพระอาทิตย์ตกตอนเย็น จะมองเห็น

ภาพมีเงาตกกระทบ ต่างออกไปจากตอนเช้า น้ำหนักแสงเงาที่ปรากฏบนภาพด้วยเวลาต่าง ๆ กันนี้เองที่ทำให้เกิดมุมมองที่น่าพิศวง เพราะบางภาพมองเห็นชัดแต่ในตอนเช้าตอนบ่ายดูเลือนไป บางภาพที่ดูไม่ออกกว่าเป็นอะไรก็อาจได้คำตอบในตอนบ่าย การศึกษาศิลปะประเภทนี้จึงต้องใช้เวลาาน และดำเนินการติดต่อกันหลายครั้ง

ทำเส้นให้เป็นภาพ

รูปจำนวนมากที่ปรากฏบนผนังหินถ้ำผาหลาย เป็นของที่ศิลปินโบราณสร้างขึ้นโดยใช้เทคนิค ที่เรียกว่า การทำรูปรอยลงบนหิน (petroglyph) ที่มีอยู่หลายวิธีด้วยกัน อย่างหนึ่งคือ การฝนเซาะร่อง (abrading) อีกอย่างหนึ่งคือ การจารหรือสลัก (engraving) อย่างแรกใช้มากกว่า จึงทำให้มองเห็นเส้นเป็นร่องลึก ป่องกลาง

แต่ปลายเส้นแคบและตื้น คล้ายเมล็ดข้าวสารเกือบทุกเส้น เว้นแต่ตอนต่อของเส้นบางเส้น เป็นรอยที่เกิดจากการจารด้วยปลายแหลมของเครื่องมือโลหะชนิดเดียวกับที่ใช้ฝนเซาะร่อง และวิธีอื่น ๆ ผสมผสาน เช่น ใช้น้ำมาหล่อร่องขณะฝนหรือจารคล้ายการหล่อน้ำเมื่อลับมีดอย่างที่ทำกันในปัจจุบัน ทำให้คิดไปถึงว่า หรือจะเพราะเหตุนี้ด้วย ศิลปินสมัยโน้นจึงเลือกหน้าผาเช่นถ้ำผาหลาย ที่มีแหล่งน้ำอยู่ใกล้นี้ โดยไม่สนใจที่อื่นซึ่งมีอยู่ทั่วไป แต่ห่างน้ำและขาดปัจจัยเสริมอย่างอื่น ๆ

เราสังเกตพบว่า เส้นที่เกิดจากการฝนแต่ละเส้น มีความกว้างลึก ตามน้ำหนักแรงกดของมือขณะสร้างงาน และขนาดเครื่องมือที่เป็นโลหะปลายแหลมรูปตัววี (V) และตัวยู (U) ประกอบกันจึงมีเส้นหรือขนาดร่องต่างกัน ถึง ๒ ขนาดคือ กว้าง ๔ มิลลิเมตร ลึก ๕ มิลลิเมตร

◁ ▽ ภาพบนผนังถ้ำผาลาย ภูผายนต์ อันเกิดจาก
เทคนิคการฝนเซาะร่องประกอบกับการจาร
หรือสลัก

๑. ภาพคน

มีทั้งหมด ๒๑ ภาพ แบ่งได้เป็น ๒ แบบคือ แบบ
แสดงสัดส่วนใกล้เคียงโครงสร้างสรีระของคน มี ๙ ภาพ
และดูออกว่าเป็นภาพเด็ก ๓ ภาพ ผู้ใหญ่ ๖ ภาพ กับ
แบบที่แสดงสัดส่วนผิดเพี้ยนไปจากโครงร่างของคน เช่น
หัวเป็นรูปสี่เหลี่ยมแทนที่จะเป็นรูปกลม บางภาพไม่มี
แขนหรือขาช่วงล่าง มีประมาณ ๑๐ ภาพ

เส้นที่ประกอบกันขึ้นเป็นโครงร่างภายนอกของคน
ทั้งหมดนี้ ไม่มีเส้นที่แสดง หู ตา ปาก จมูก นิ้วมือ นิ้วเท้า
หรือแม้แต่อวัยวะเพศ ซึ่งนิยมแสดงไว้ในภาพเขียนสี
หลายแห่งแต่ภาพคนเหล่านี้ แสดงท่าทางต่าง ๆ กัน ไม่
ได้เขียนขึ้นโดด ๆ ส่วนใหญ่แสดงอากัปภิกิริยาและมีภาพ
อื่น ๆ เข้ามาประกอบ ทำให้เกิดเป็นเรื่องราว

๒. ภาพมือคน

ภาพคนไม่แสดงส่วนที่เป็นมือให้เห็น แต่ภาพมือ
แยกมาทำไว้โดด ๆ สังเกตเห็นได้ชัดเพียงภาพเดียวที่
แยกออกมาได้จากภาพต้นไม้ ใบหญ้า หรือ เส้นที่เป็น
กิ่งเป็นเงียงอื่น ๆ

บอกได้ว่าเป็นมือขวา หงายมือขึ้น มีอุ้งมือต่อกับ
ส่วนข้อมือ ถ้านับร่องเส้นว่าเป็นนิ้ว ภาพมือนี้นจะมี ๖ นิ้ว
แต่ในทางกลับกัน ถ้าให้ร่องเส้นเป็นขอบนิ้วก็จะมี ๕ นิ้ว
ตามปกติธรรมดา

ภาพมือ ๖ นิ้วนี้เคยพบในภาพเขียนสีที่ภาคใต้ (ถ้า
ผีหัวโต อำเภออ่าวลึก จังหวัดกระบี่) แต่ในภาคอีสาน
พบแต่ภาพเขียนสีรูปมือ ๕ นิ้ว ไม่เคยพบที่มี ๖ นิ้ว

๓. ภาพสัตว์

มีภาพสัตว์ต่าง ๆ จำแนกตามความมากน้อยได้
ดังนี้ ปลา ๘ ภาพ นก ๔ ภาพ วัวหรือควาย ๔ ภาพ หมา
๒ ภาพ กระรอกหรือกระแต ๑ ภาพ กบหรือเขียด ๑ ภาพ
และที่เห็นชัดว่าเป็นควายอีก ๑ ภาพ รวมเป็นภาพสัตว์
ได้ ๒๑ ภาพ เท่ากับภาพคน

ภาพปลา จำนวน ๘ ภาพ ดูจากรูปโครงแล้วพอจะ
คะเนได้ว่าน่าจะเป็นปลาตะเพียน ๓ ภาพ ปลากะเบน
(หรือปลาฉลาม ตามภาษาถิ่นอีสาน) และอาจเป็นปลา
ขนาดใหญ่ เช่น ปลากะโห้ ปลาปาก ซึ่ง ปลาปาก นี้
คงมีชุกชุมในลุ่มน้ำแถบอำเภอปลาปาก จังหวัดนครพนม

จึงได้ชื่ออำเภอตามนี้ และอำเภอนี้ก็อยู่ห่างจากถ้ำผาสาย
ภูผายนตีไปเพียง ๕๐ กิโลเมตรเท่านั้น คงจะมีเส้นทาง
ติดต่อมาแต่โบราณ ศิลปินที่ถ้ำผาสายภูผายนตีจึงรู้จัก
ปลาชนิดนี้

การทำเส้นให้เป็นรูปปลาทำได้ง่าย เพราะเส้นรอบ
รูปของปลาไม่ซับซ้อน แต่ปลบางตัวมีเส้นกากบาท พาด
ไปบริเวณส่วนตัวและหาง ซึ่งไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็น เส้น
ทำเกิน อาจมีความหมายอะไรบางอย่าง เพราะกากบาท
เป็นภาพที่พบในอีกหลายแห่งของผนังหินและภาพสลัก/
ภาพเขียนสีในแหล่งอื่น ๆ ก็เคยพบภาพกากบาท จึงอาจ
มีความหมายอย่างหนึ่งอย่างใด แม้จนทุกวันนี้ กากบาท
ก็ยังเป็นสัญลักษณ์สื่อความหมายในหลายแง่หลายมุม

นอกจากสัตว์ในน้ำ คือปลา ก็ยังมีสัตว์บนฟ้าคือนก
ภาพนก จำนวน ๔ ภาพ มีลักษณะที่พอจะบอกได้ว่าเป็น
นกชนิดมีหงอน คล้ายนกยูงหรือนกหัวขวาน ๓ ภาพ อา-
กัปกิริยาเหมือนจับนั่งอยู่กับที่ อีกภาพหนึ่งดูไม่ออกว่า
เป็นนกอะไร เพราะทำอย่างง่าย ๆ คือเป็นเส้นโค้งสอง
เส้นประกบกันเป็นรูปเค้าโครงของตัวนก

ภาพสัตว์บกที่มองเห็นหลายตัวน่าจะเป็น ภาพวัว
หรือควาย เนื่องจากวัวและควายมีรูปร่างคล้าย ๆ กัน
ยังเป็นภาพที่มีเฉพาะโครงนอกและตัดทอนส่วนเช่นนี้
ก็ไม่อาจบอกได้ว่าตัวไหนเป็นวัว ตัวไหนเป็นควาย เว้น
แต่อีกภาพหนึ่งที่มีรูปทรงชัดเจน ดูออกว่าเป็นรูปควาย
กำลังเดิน โดยมีเด็ก (เลี้ยงควาย) ยืนอยู่ข้างหน้าด้วย

สัตว์บกอีกชนิดหนึ่งที่ปรากฏในภาพคือ หมา อยู่
ร่วมกับภาพอื่น ๆ สื่อให้เห็นเรื่องราว กล่าวคือ หมา
ตัวหนึ่งอยู่ใต้รูปโครงเหลี่ยมที่สันนิษฐานว่าเป็นรูปบ้าน
อีกตัวหนึ่งอยู่กับรูปคน ในท่าคนกำลังดึงหางหมา และ
หมาจะวิ่งไปข้างหน้า ในท่าจุดทำรังกันอยู่อย่างนั้น ภาพนี้
บอกเล่าให้ทราบคร่าว ๆ ว่า หมาในภาพคงเป็นหมา
ที่คนนำมาเลี้ยงไว้ คือ หมาบ้าน ไม่ใช่ หมาป่า

สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมขนาดเล็ก ๆ ซึ่งพบเห็นได้ตาม
ต้นไม้น้อย ๆ คือสัตว์จำพวกกระรอก กระแต ก็เป็น
ภาพที่นำมาบันทึกไว้บนผนังหินแห่งนี้เช่นกัน ที่เห็นเด่นชัด

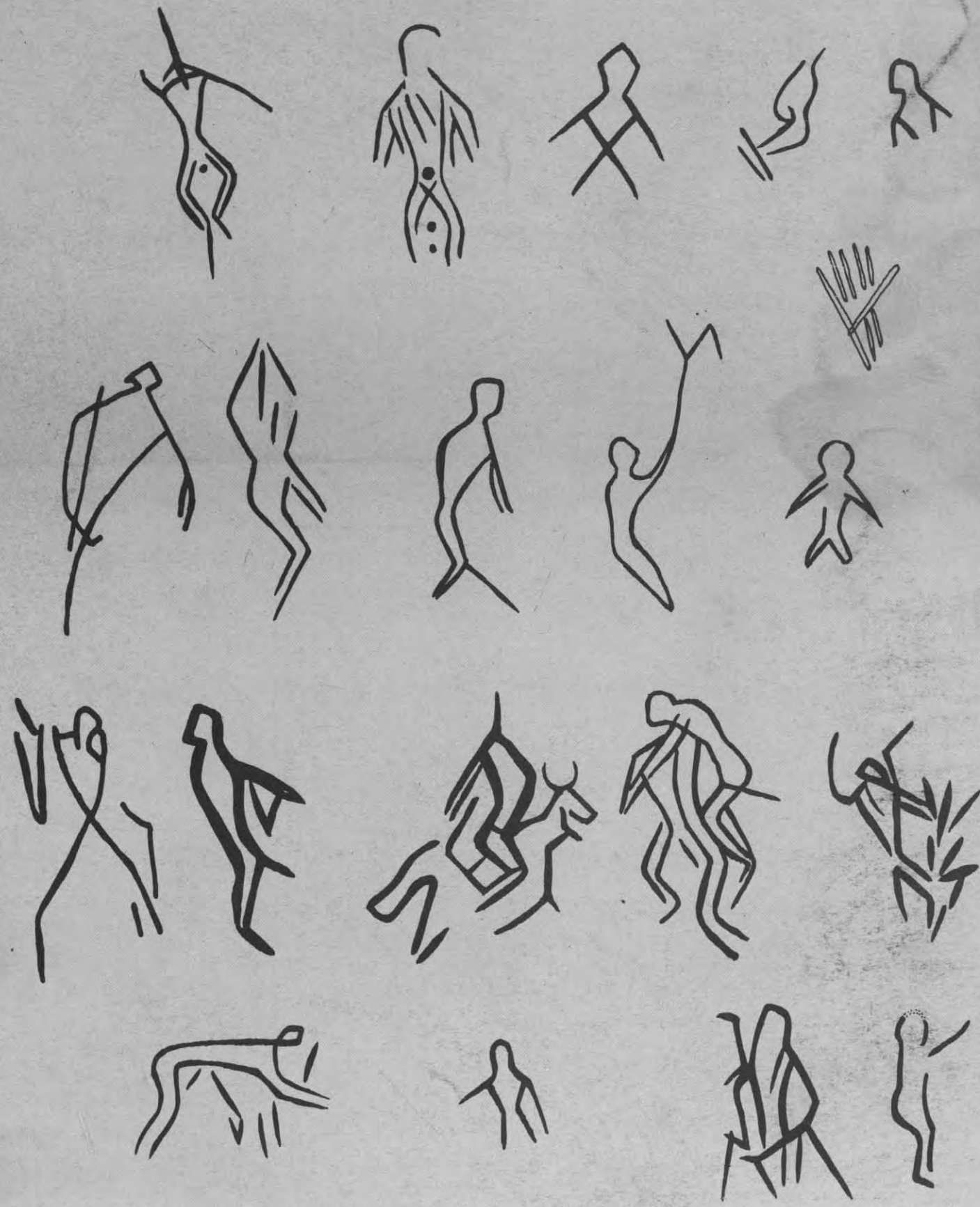
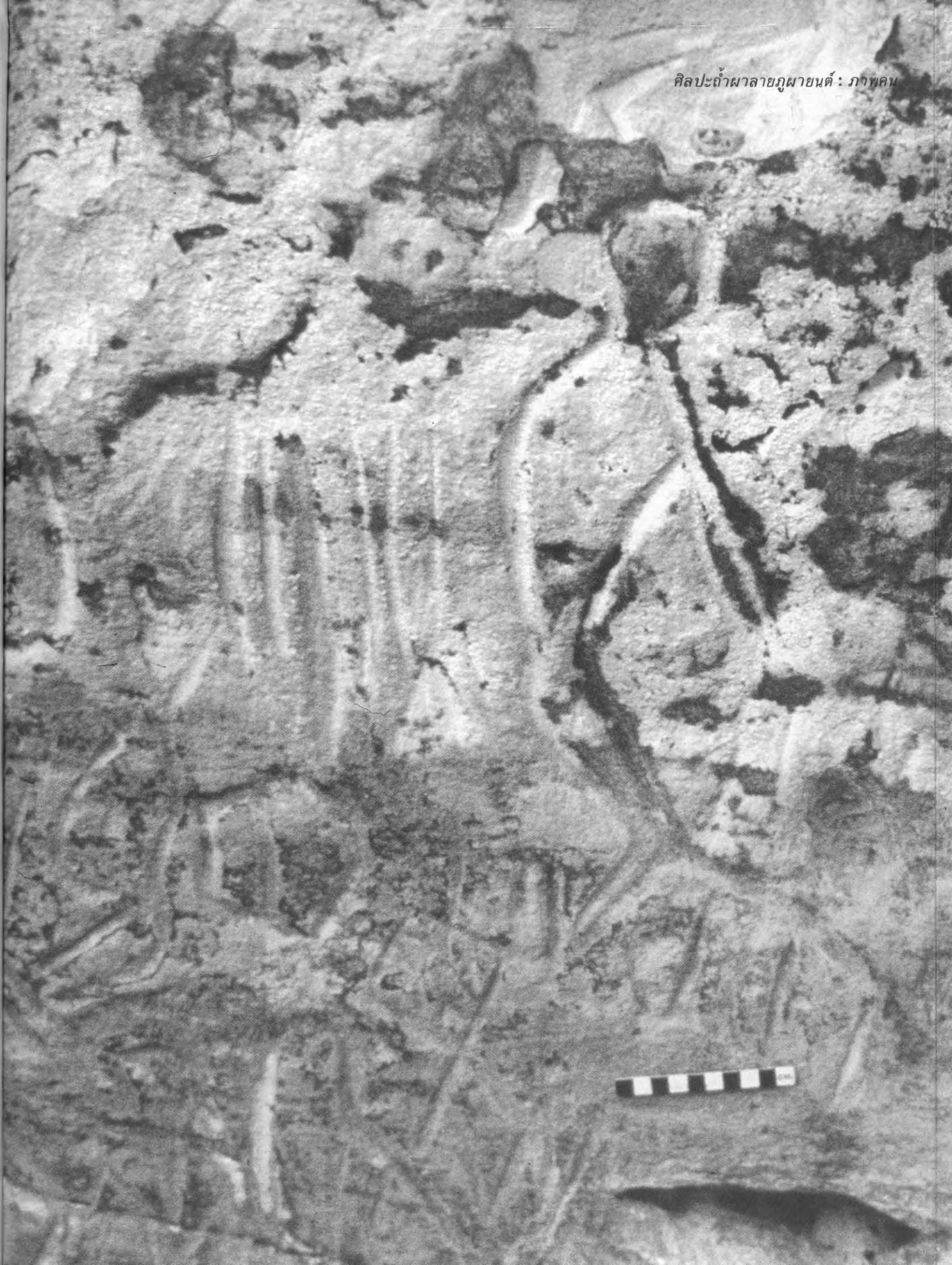

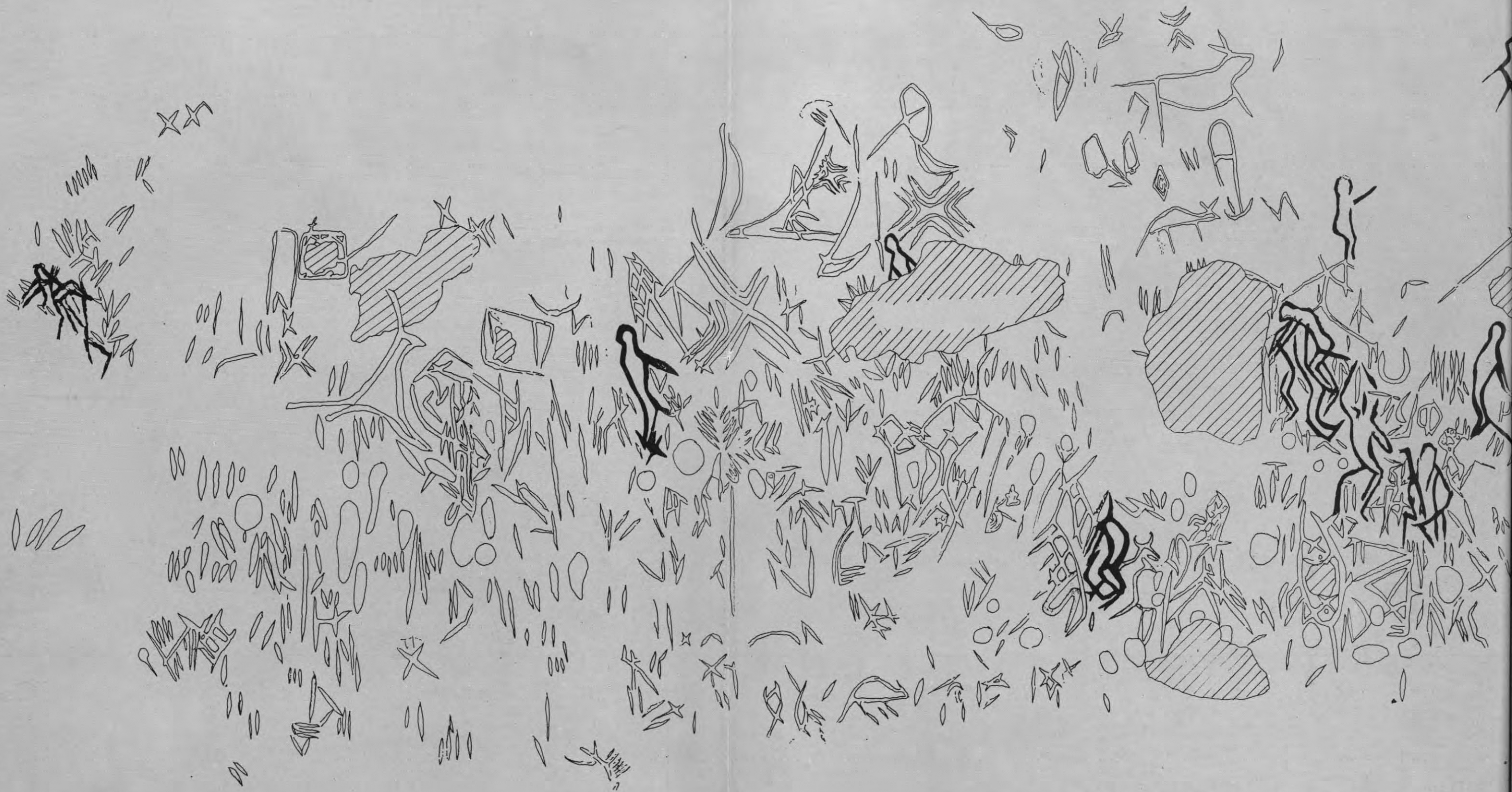
มีเพียงตัวเดียวลีลาของเส้นที่ประกบเป็นโครงร่าง ตัว
สัตว์ แสดงอาการเคลื่อนไหว คล้ายกับกระโดด ไต่ไล่
ไปตามกิ่งไม้ซึ่งแทนด้วยเส้นสายต่าง ๆ ที่พอจะจับเค้าได้

ภาพกบหรือเขียด เป็นสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำชนิดเดียว
ที่มองเห็นเป็นรูปร่างได้ลีลาของเส้นเรียบง่าย แสดงลักษณะ
พุ่งไปข้างหน้า สื่อให้รู้ว่า กบกระโดด

ศิลปะถ้ำผาฉายภูผายนต์ : ภาพคน

ภาพคัดลอกจากงานศิลปะถ้ำผาฉาย ภูผายนต์ คัดลอกเฉพาะภาพคนและภาพเหมือนคน ภาพคนเมื่อมาประกอบกับภาพสัตว์ สิ่งของ ต้นไม้ใบหญ้า แสดงเรื่องราวและพฤติกรรมต่าง ๆ ของคน

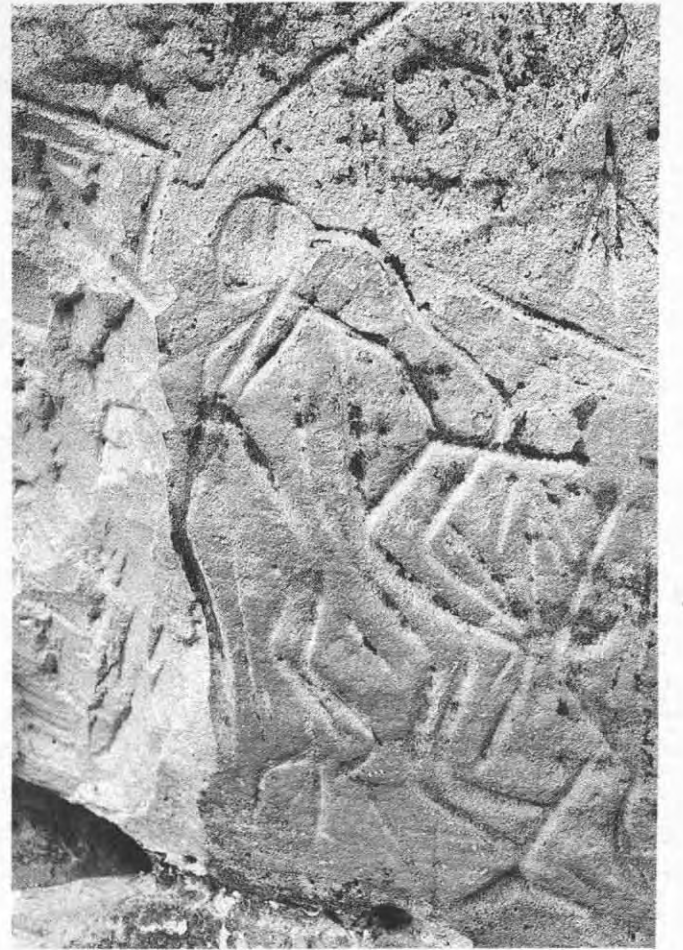
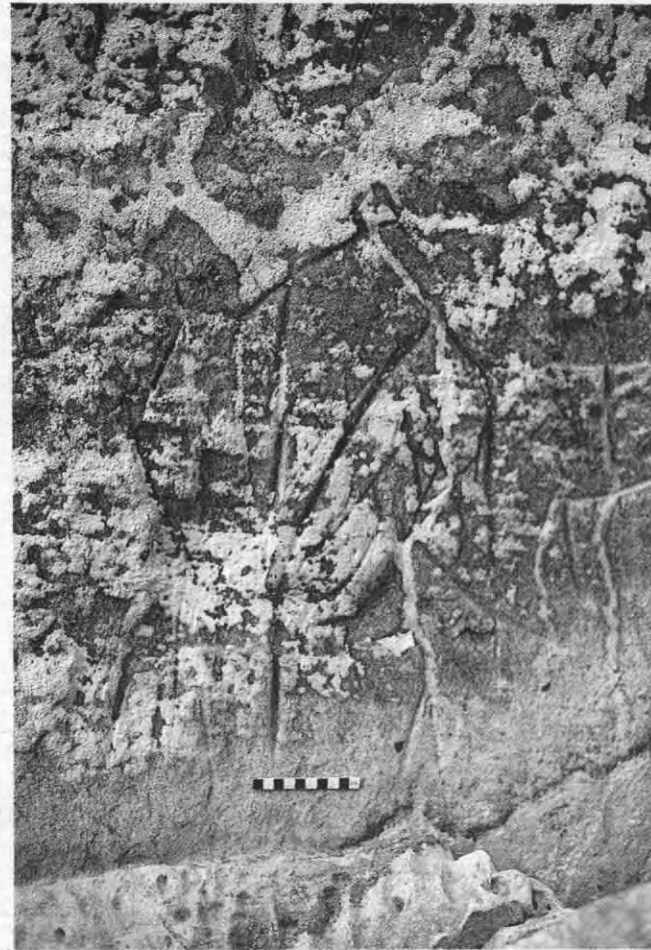
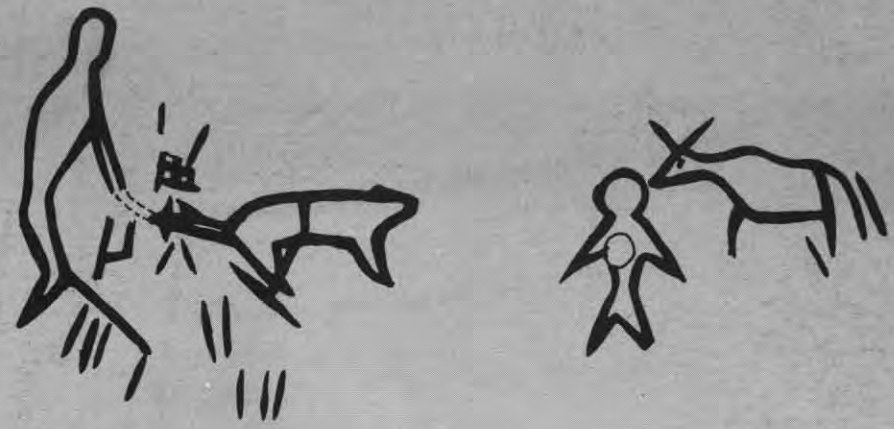

0 10 20 30 40 50 CM

ภาพคัดลอกงานศิลปะถ้ำการทำรูปรอยลง
บนหินจากถ้ำผาฉาย ภูผายนต์ อำเภอเมือง
สกลนคร ลงเส้นทึบเฉพาะภาพคน

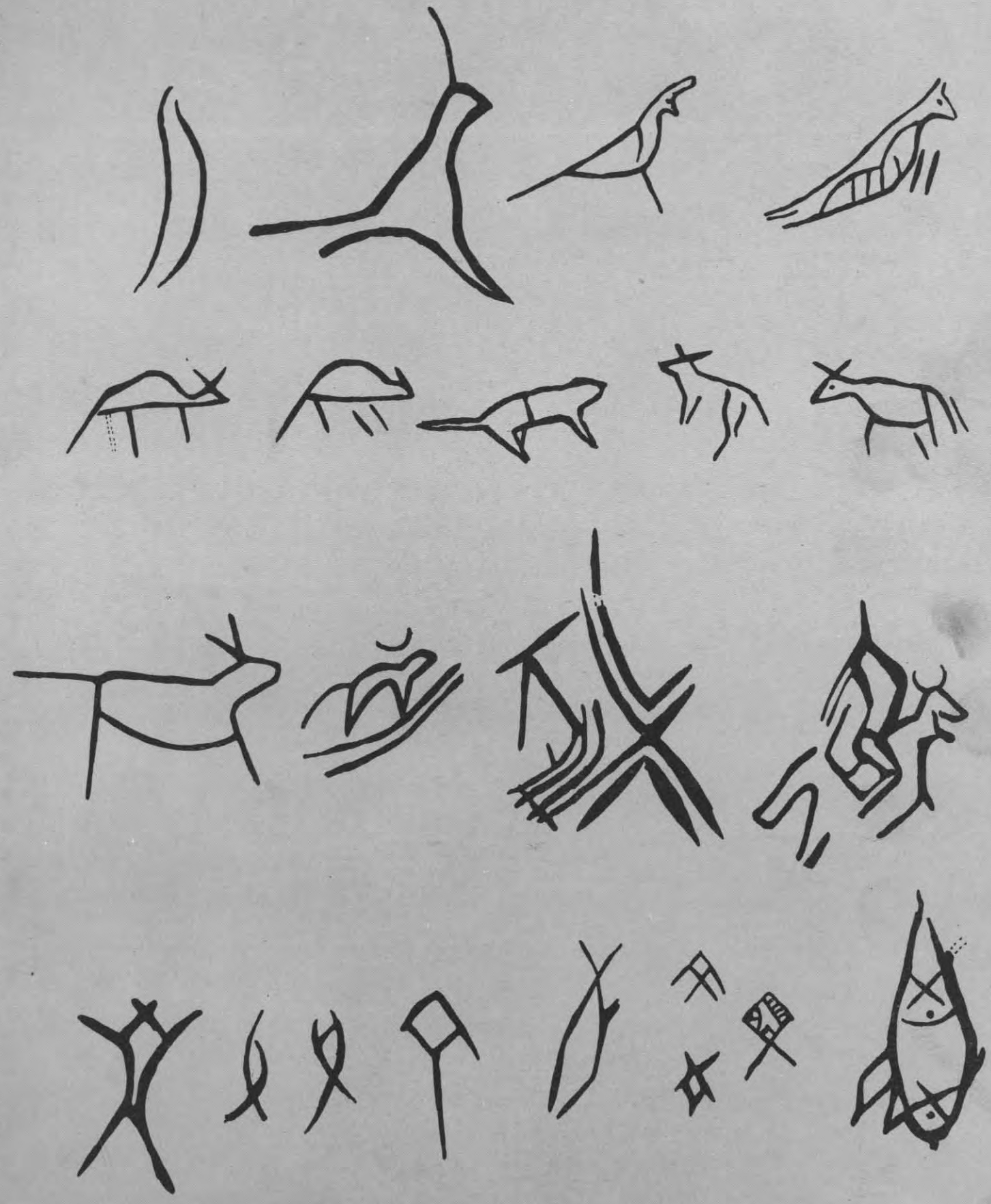

ศิลปะถ้ำผาลายภูผายนต์: ภาพสัตว์

-ภาพคัดลอกจากงานศิลปะถ้ำผาลาย ภูผายนต์ คัดลอกเฉพาะภาพสัตว์ จากถาวรนา
แถวล่าง ๑ นก ๒-๓ สัตว์สี่เท้า ๔ สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำและปลา

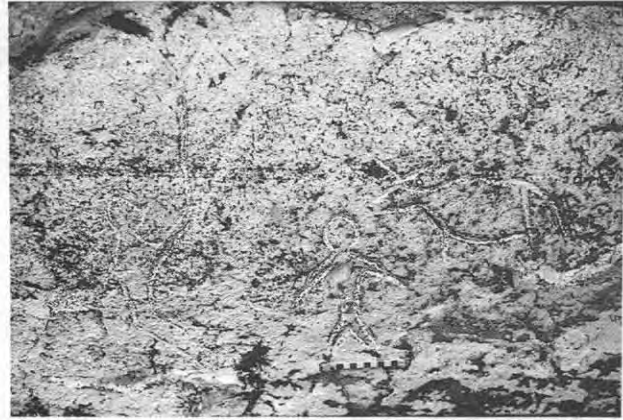

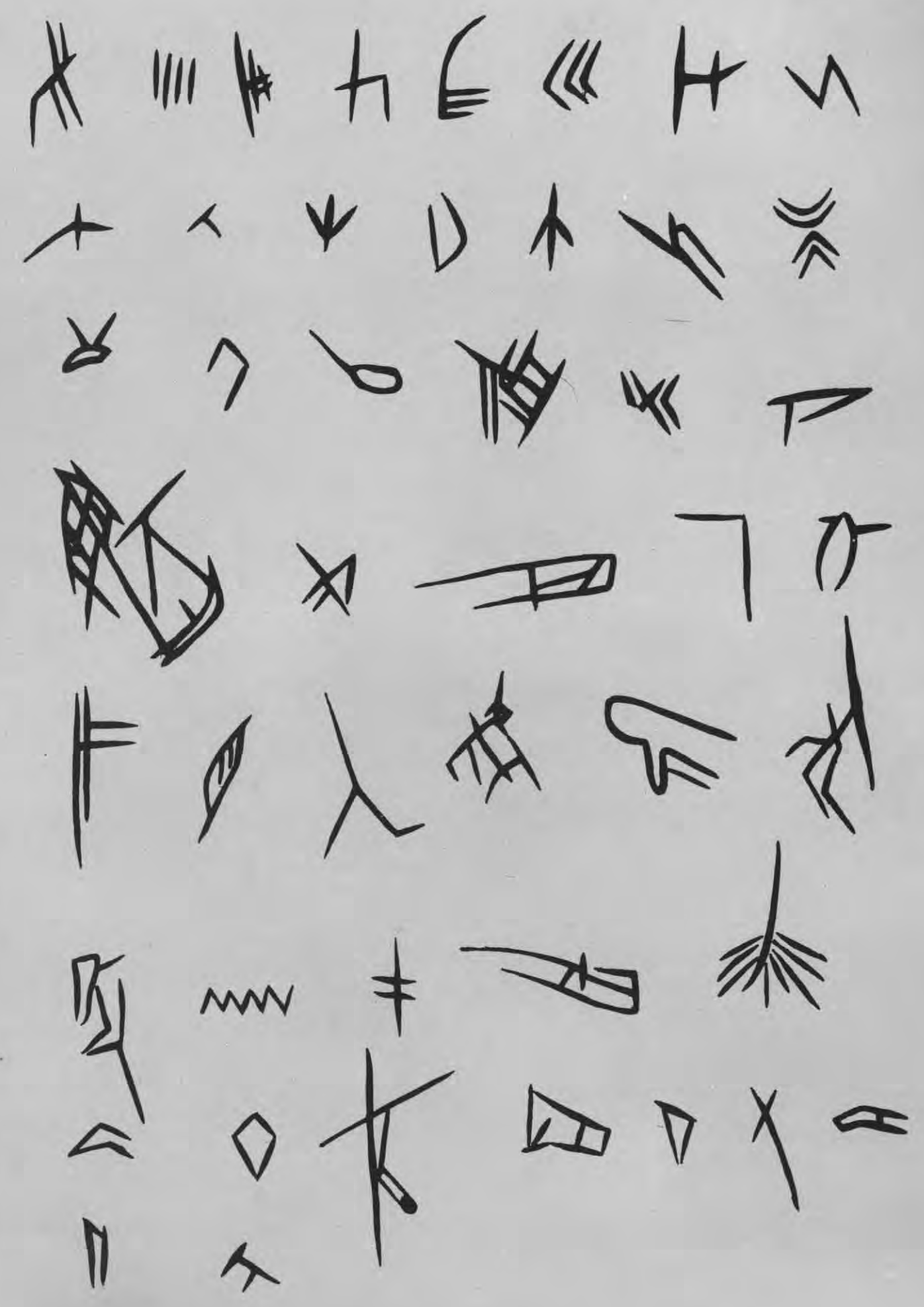
0 10 20 30 40 50 CM

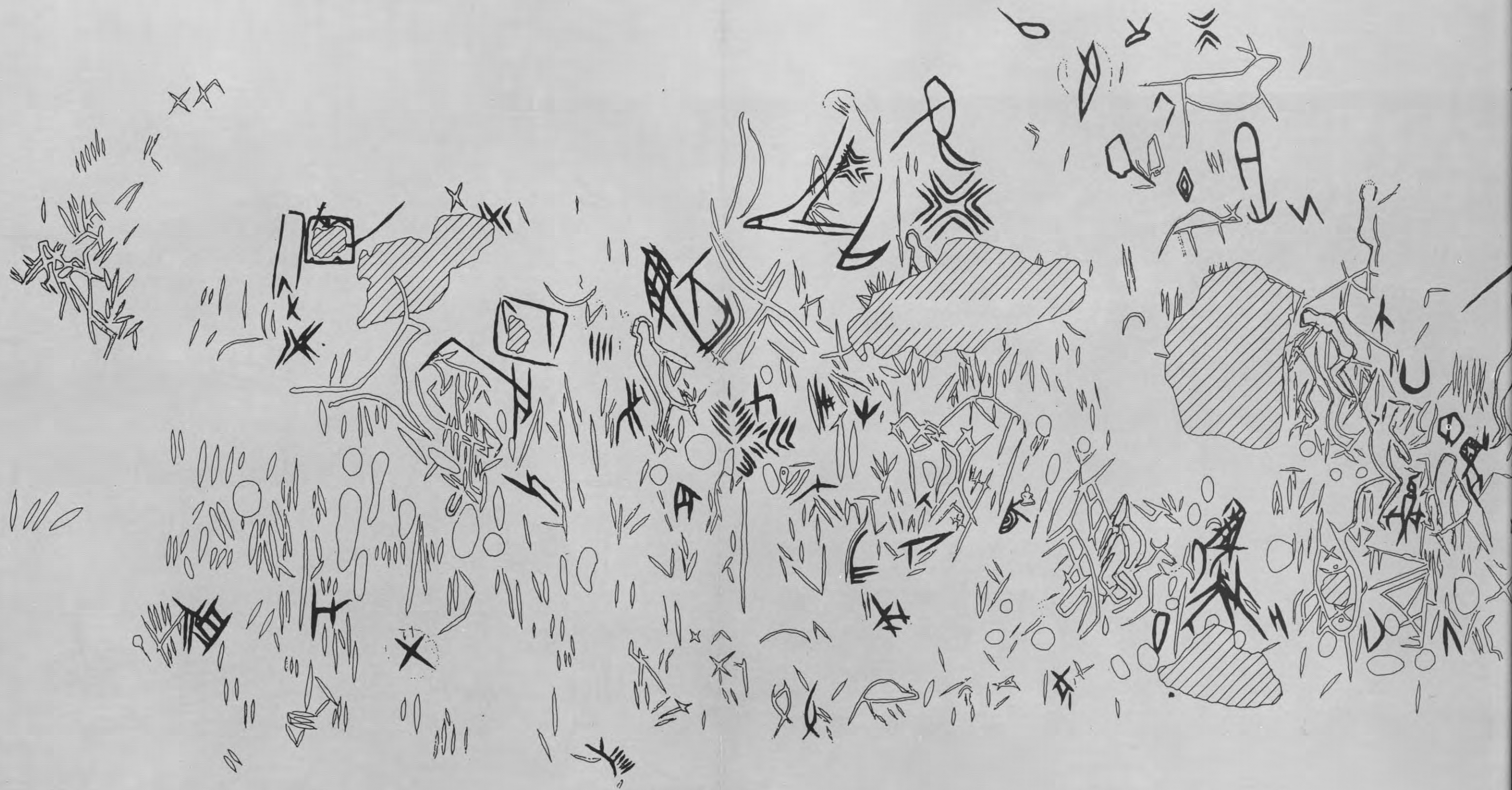
ภาพคัดลอกงานศิลปะการทำรูปรอยลงบนหินจากถ้ำผาลาย ภูผายนต์ อำเภอเมืองสกลนคร
ลงบนเส้นทึบ เฉพาะภาพสัตว์ชนิดต่าง ๆ

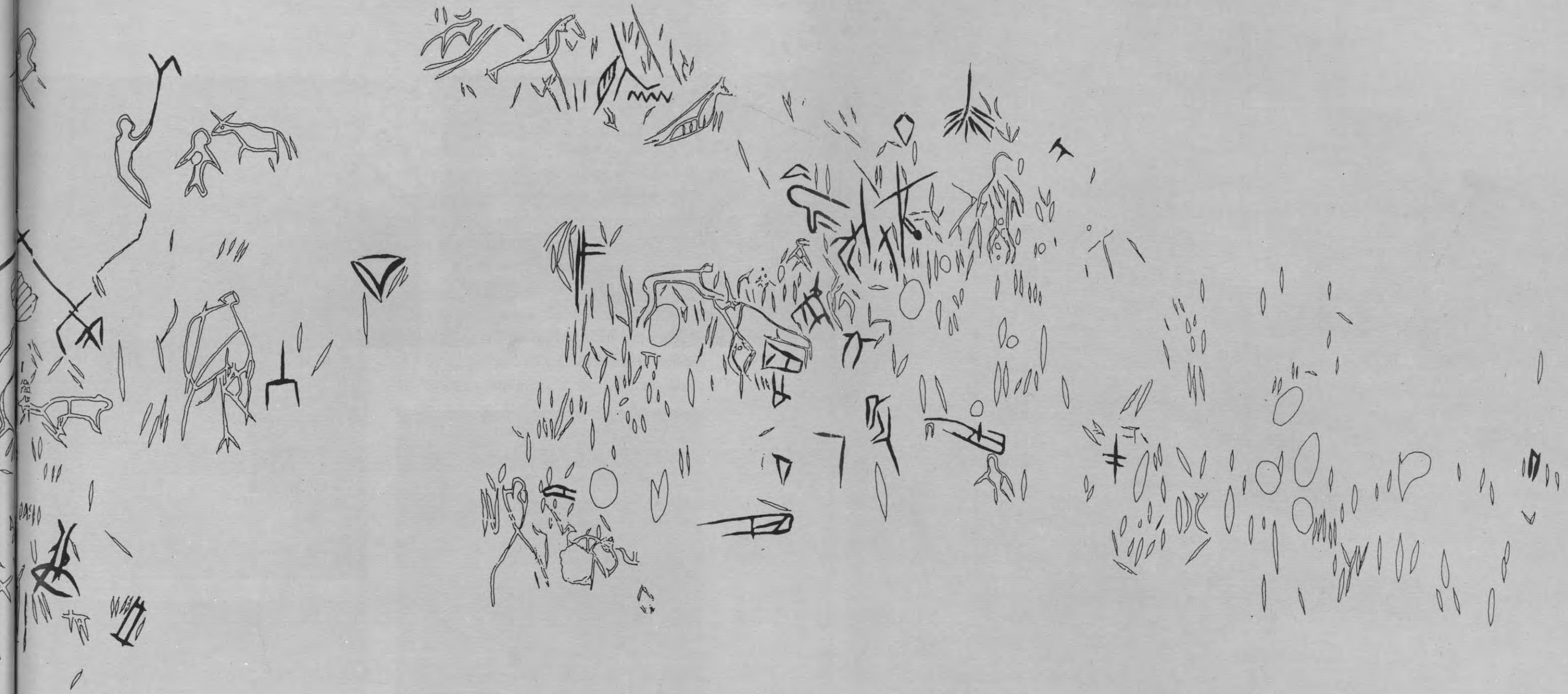
ศิลปะถ้ำผาลายภูผายนต์ : ภาพต้นไม้ - ใบหญ้า
สิ่งของ - เครื่องหมาย

0 10 20 30 40 50 CM

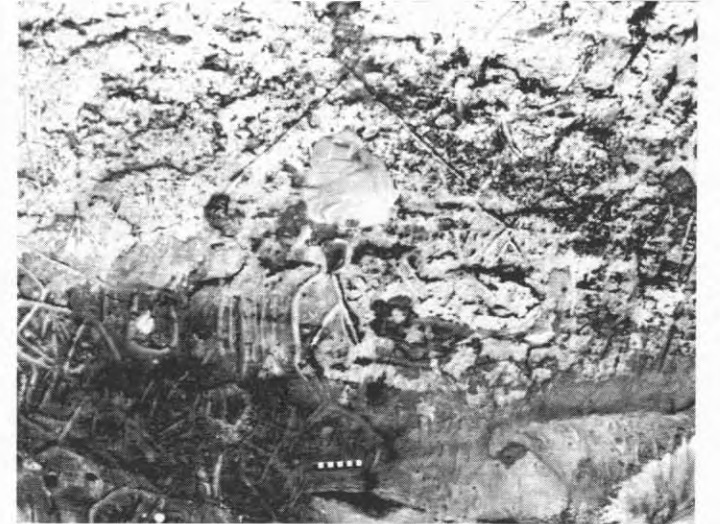
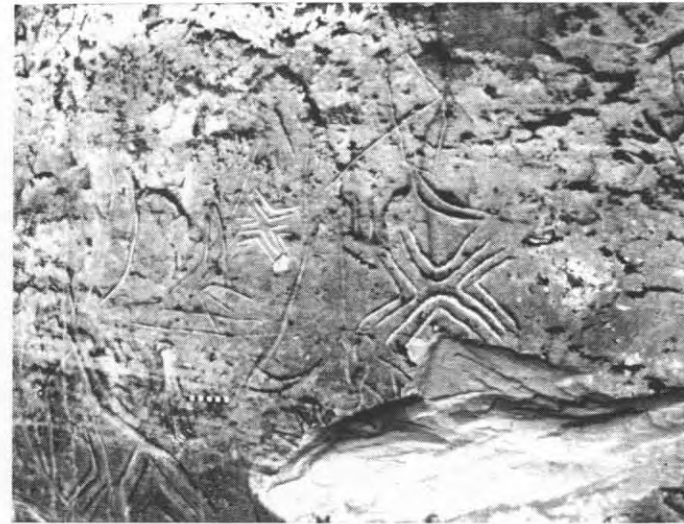
ภาพคัดลอกงานศิลปะการทำรูปรอยลงบนหิน จากถ้ำผาลาย ภูผายนต์ อำเภอเมืองสกลนคร
ลงเส้นทับเฉพาะภาพที่อาจเป็น ต้นไม้ ใบหญ้า สิ่งของ เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์

-ภาพคัดลอกจากงานศิลปะถ้ำผาหลวย ภูผายนต์ คัดลอกเฉพาะภาพที่อาจแสดงต้นไม้ - ใบหญ้า เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์

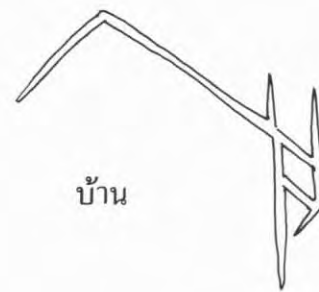
ภาพสิ่งของต่าง ๆ บน ภาพถ่ายเปรียบเทียบกับ ล้าง ภาพคัดลอก

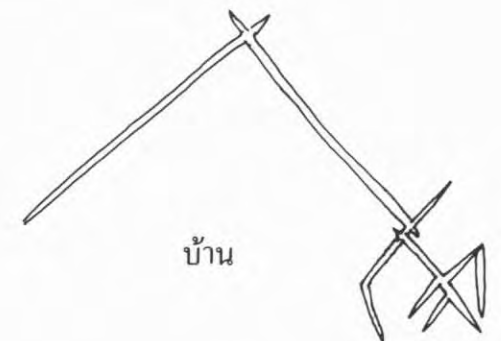
ไถ

จอบ

บ้าน

บ้าน

▽ รูปรอยต่าง ๆ ที่ปรากฏบนผนังหินถ้ำผาลาย
ภูผายนต์

๔. ภาพต้นไม้และใบหญ้า

การทำรูปต้นไม้ใบหญ้านั้น ทำได้ง่ายกว่ารูปคนหรือสัตว์ การฝนชะร่องเป็นเส้นเรียง ๆ กันหลายเส้น ก็อาจมองดูเหมือนต้นหญ้าหรือการใช้เส้นแนวตั้งและแนวเฉียงประกอปกกันเข้า จัดวางตามจังหวะที่เหมาะสม ก็มองดูเป็นต้นไม้ได้ แต่ความยุ่งยากอยู่ที่การดูว่า เส้นไหนส่วนไหน ทำขึ้นแทนต้นไม้ใบหญ้า เพราะเส้นลายแบบนี้มีเต็มไปหมดทั้งผนัง

ภาพที่จะตีความว่าเป็นต้นไม้ใบหญ้านั้น ต้องดูประกอกับรูปคนและสัตว์ เส้นหลาย ๆ เส้นที่อยู่ใกล้ภาพกบหรือเขียดกระโดด ก็อาจหมายถึง พงหญ้า ได้ เช่นเดียวกับภาพคนในท่าป็น پای เส้นที่ประกอปกกันเป็นกึ่งก้าน ก็อาจเป็นต้นไม้ที่คนกำลังป็นขึ้นขึ้นไป หรือนกในท่าเกาะนั่งอยู่บนเส้นเฉียง ๆ ซึ่งคงเป็นคาบไม้หรือ

- ▽ ภาพคน
- ▽ ภาพมือคน
- ▽ ภาพนก

กิ่งไม้ และภาพคนในท่าก้มคล้ายดำนามีเส้นสั้น ๆ อยู่เบื้องล่าง มองคล้ายต้นข้าว เหล่านี้เป็นต้น เส้นเดี่ยว ๆ ที่เกิดจากการฝนเซาะร่องลักษณะคล้ายเมล็ดข้าว ซึ่งกระจายอยู่ตลอดผนัง โดยไม่ประกอบกันเป็นรูปร่าง แทนภาพใด ๆ ก็อาจตีความในอีกแง่หนึ่งว่า เป็นสัญลักษณ์แทนสภาพพื้นที่ป่า ซึ่งแวดล้อมชุมชนของศิลปินที่สร้างสรรค์งานชิ้นนี้ก็ว่าได้

๕. ภาพสิ่งของต่าง ๆ

เส้นที่เกิดจากการฝนเซาะร่องแต่ละเส้น ไม่เพียงแต่ประกอบกันขึ้นเป็นรูปคน สัตว์ ต้นไม้ใบหญ้า เท่านั้น ถ้ามองให้ดี ใช้จินตนาการเพิ่มขึ้นอีกหน่อย จะเห็นเป็นภาพเครื่องมือ เครื่องใช้บางอย่าง ล้วนเป็นเครื่องมือในการเกษตรกรรม เช่น จอบหรือเครื่องมือขุดดิน พัดใบกว้าง (หรือวี ตามภาษาอีสาน) สำหรับพัดไล่แมลงข้าวสาลีไถ แสดงเฉพาะส่วนที่มีผลอยู่ที่ตอนปลาย รูปเครื่องมือเหล่านี้อยู่รวมเป็นกลุ่ม ไม่สัมพันธ์กับภาพคนหรือสัตว์อย่างชัดเจน เว้นแต่ภาพหนึ่งที่ค่อนข้างมาทางขวาเป็นรูปคนในท่าขุดดิน มีเครื่องมือขุดรูปคล้ายอีเตอร์อยู่ในมือ

มีภาพสามเหลี่ยมหน้าจั่ว คล้ายรูปหลังคาบ้าน ๒ รูป รูปหนึ่งบนยอดหลังคาหน้าจั่ว มีเส้นไขว้คล้ายรูปหลังคาของ เถียงนา หรือเพิงพักทำนาของชาวอีสานปัจจุบัน

๖. ภาพนามธรรม - เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์

เส้นจำนวนไม่น้อยที่ประกอบกันเป็นภาพที่ไม่เป็นรูปร่างของคน สัตว์ ต้นไม้ใบหญ้าหรือสิ่งต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่มีรูปทรงเป็นสามเหลี่ยม สี่เหลี่ยม กากบาท หรือคล้ายหัวลูกศร และลายสลับฟันปลา แต่บางภาพก็เป็นเส้นตัดกันไปมาหรือประกอบกันเป็นรูปทรงที่ไม่แน่นอน (non figure)

ที่ถ้ำผาลาย ๒ หรือถ้ำป่าวาง มีภาพนามธรรมเช่นเดียวกันนี้โดยเฉพาะ เมื่อสังเกตการเชื่อมต่อของเส้นบางตำแหน่งดูแล้วพบว่าคล้ายกับภาพที่ถ้ำม่วงภูก่อแม้ว่าขนาดจะแตกต่างกันก็ตาม

ภาพเหล่านี้มีความหมายแน่นอน เพราะเป็นสื่อของคนสมัยนั้น กลุ่มนั้น ที่ขาดความต่อเนื่องกับสังคมของคนสมัยเรา จึงแปลสื่อความหมายของเขาไม่ออก

▽ ภาพวัวหรือควาย

▽ ภาพสัตว์สี่เท้า อาจเป็นวัวหรือควาย

▽ ภาพสัตว์สี่เท้าอาจเป็นสุนัข

ภาพสื่อความ

ลักษณะของเส้นที่ประกอบกันขึ้นเป็นรูปภาพ โดยการจัดวางจังหวะความถี่ - ห่างในแนวดิ่ง แนวราบ แนวเฉียง ทำให้มองเห็นความเคลื่อนไหว ความมีชีวิตและพลังที่ปรากฏอยู่ในรูปคน สัตว์ ต้นไม้ ใบหญ้า สิ่งของ และเครื่องหมายต่าง ๆ หลายภาพมิได้อยู่โดด ๆ แต่ประกอบอยู่กับอีกภาพหนึ่งหรือหลายภาพ แม้จะไม่ถูกต้องตามหลักการจัดองค์ประกอบ อันเป็นหลักเกณฑ์ทางศิลปะสมัยใหม่ แต่ก็ให้เรื่องราวพอที่เราจะมองย้อนไปเห็นภาพชีวิต - ภาพสังคม ของกลุ่มชนที่ศิลปินมีส่วนร่วมอยู่นั้นได้ในบางแง่มุม

ศิลปะถ้ำที่นี่ จัดว่าเป็นงานสร้างสรรค์ที่ค่อนข้างซับซ้อน คือบอกเรื่องหลายเรื่องบนผืนภาพเดียวกัน แต่เป็นภาพของสิ่งที่มีอยู่จริง (representational items) จึงพอมองออกถึงความหมายที่ซ่อนเร้นอยู่

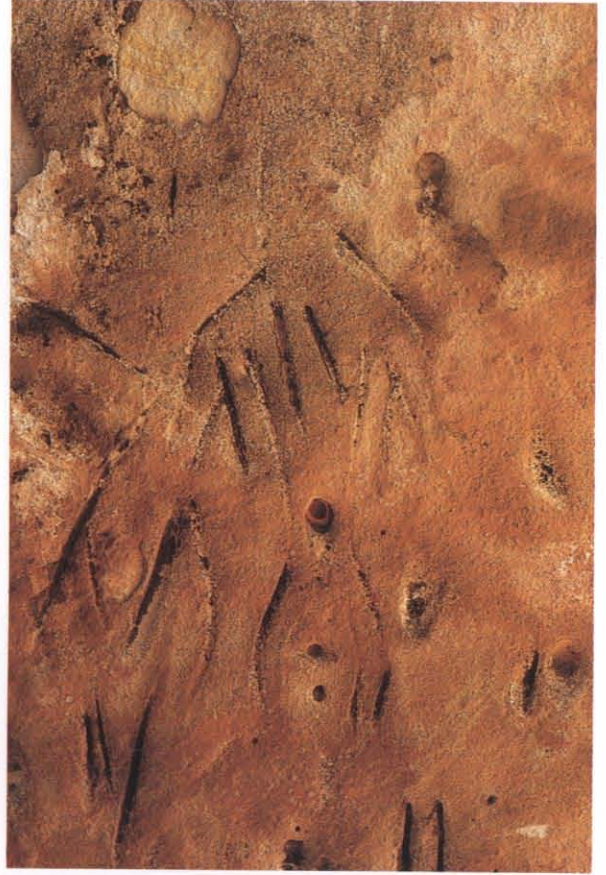
หากถือเอาภาพคนเป็นตัวเอก แล้วให้ภาพอื่น ๆ เป็นตัวประกอบ ก็ดูจะง่ายขึ้นภาพคนทั้ง ๒๑ ภาพ ที่ออกท่าทางต่าง ๆ หรืออยู่ร่วมกับตัวสัตว์ บ้านเรือน ต้นไม้ เครื่องมือเครื่องใช้ มีถึง ๒๐ ภาพ มีเพียงภาพเดียวที่เป็นคนโดด ๆ ยืนหน้าตรง กางแขน กางขาท่ามกลางพื้นที่ว่าง ไม่ข้องเกี่ยวกับใครหรืออะไร

เราอาจมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน และคนกับสิ่งแวดล้อมรอบตัว ตลอดจนกิจกรรมของคนในชุมชน ได้จากภาพเหล่านี้ ที่สำคัญ ๆ ได้แก่ ภาพเด็กกับควายอาจตั้งชื่อให้ใหม่ว่า เด็กเลี้ยงควาย ภาพคนกำลังดึงหางหมา หรือ คนกับหมา ภาพคนขี่สัตว์ที่อาจเป็นวัว/ควาย หรือสัตว์สี่เท้าอื่น ๆ แล้วแต่ว่าจะมองเห็นความเชื่อมโยงของเส้นเป็นอย่างไร ภาพคนกำลังขึ้นต้นไม้ ภาพคนกำลังกอดปล้ำกัน บางท่านก็มองว่าน่าจะเป็นภาพการร่วมเพศ ซึ่งพบเห็นบ่อย ๆ ในศิลปะถ้ำที่อื่น ๆ ภาพคนก้มตัวลงคล้ายดำนานา ภาพคนยกจอบหรือเครื่องมือขุดในท่าเงือกก่อนที่จะจ้วงลงขุดดิน ฯลฯ

ตำแหน่งของภาพคน ยังกระจายอยู่ตามจุดต่าง ๆ ของภาพ แสดงความเกี่ยวกันหรือผูกพันกับสิ่งต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นในภาพอย่างต่อเนื่อง แม้จะไม่อยู่ในตำแหน่งที่สัมพันธ์กันโดยตรงก็ตาม

▽ ภาพคน

▽ ภาพกบหรือเขียดในท่ากระโดด

- ▽ ภาพคน
- ▷ ภาพปลา
- ▽ ภาพต้นไม้ใบหญ้า

เส้นที่ประกอบเป็นภาพ

- ▷ ต้นไม้-ใบหญ้า
- ▷ เครื่องมือเกษตรกรรม เช่น จอบหรือเสียม พัดใบกว้าง และไถ
- ▷ รูปหน้าจั่วคร่อมบนรูปคน อาจหมายถึงบ้าน และผู้อาศัย

ภาพสัตว์อื่น ๆ แม้จะไม่สัมพันธ์ใกล้ชิดกับภาพคน ดังที่กล่าวมา แต่ก็ให้เรื่องราวในฐานที่เป็นฉากประกอบ เรื่องที่สำคัญ ประหนึ่งจำลองสิ่งแวดล้อมธรรมชาติรอบตัว คน มาแสดงไว้ในคราวเดียวกัน มีทั้งต้นไม้ใบหญ้า นก บนฟ้า ปลาในน้ำ กระรอกโลดแล่นตามกิ่งไม้กบหรือ เขียดกระโดดไปมาในพงหญ้า ทำให้เกิดภาพป่าอันงดงาม ทั้งสัตว์ใหญ่น้อย แวดล้อมป่าเขา ใกล้เคียง ๆ กับชุมชนเกษตรกรรมของผู้คนที่รู้จักการทำไร่ ไถนา เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ สร้างบ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัย ถึงหน้าฝนกบเขียดร้อง เข็งแซ่ ก็เริ่มทำนา ใช้เครื่องมือเครื่องมือที่ประดิษฐ์ คิดขึ้นมาได้หรือนำมาจากที่อื่น เช่น ไถ จอบ แต่บาง ฤดูกาลก็เข้าป่าล่าสัตว์ ทำให้รู้จักธรรมชาติและนิเวศน์ ของสัตว์แต่ละชนิด ชนิดใด อยู่ที่ไหน กินได้ กินไม่ได้ หรือบางชนิดนำมาฝึกให้เชื่อฟังใช้งาน เช่น วัว ควาย หมา บ้าง

เรื่องราวจากภาพเช่นนี้ ยังให้เราเข้าใจต่อไปได้ว่าการพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนเกษตรกรรม นำแรงงานสัตว์ มาใช้ในการเกษตรกรรม การรู้จักสร้างบ้านเรือน เป็น ขั้นตอนพัฒนาการที่สำคัญของสังคมเกษตรกรรม ซึ่งใน อีสานเองชุมชนระดับนี้มีมาแล้วแต่ ๓,๐๐๐ - ๕,๐๐๐ กว่าปี มาแล้ว มีหลักฐานของการใช้วัวควายลากไถชัดเจน

ภาพเครื่องมือเครื่องใช้ ในรูปของจอบ ผาล ไถ เป็นสิ่งยืนยันว่าคนที่นั่นรู้จักใช้เครื่องมือโลหะแล้ว นอก ไปจากเทคนิคการสร้างงานด้วยการฝนเซาะร่อง การ จารภาพทั้งหมดลงบนผนังหิน ซึ่งต้องใช้โลหะมาเป็น อุปกรณ์ทำเทคนิคดังกล่าว

จากเหตุผลที่กล่าวมานี้ คงพอจะให้คำตอบต่อคำถาม ที่มีอยู่เสมอของผู้พบเห็น “ศิลปะถ้ำ” ที่ว่า ศิลปะถ้ำที่นั่น ที่นี้ เก่าแก่สักเพียงใด หรืออายุสมัยไหน และใครเป็นผู้ มาทำไว้

คำตอบที่พอจะบอกได้ก็คือ ภาพศิลปะหรือภาพ แกะรูปรอยลงในหิน ณ ที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์นี้ น่าจะ เป็นของกลุ่มคนก่อนประวัติศาสตร์ในสังคมเกษตรกรรม เมื่อประมาณ ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว

ต่อคำถามที่จะมีตามมาว่า คนกลุ่มนี้สร้างภาพเหล่านี้ ขึ้นเพื่ออะไร หรือมีจุดประสงค์อย่างไรนั้น ภาพไม่ได้

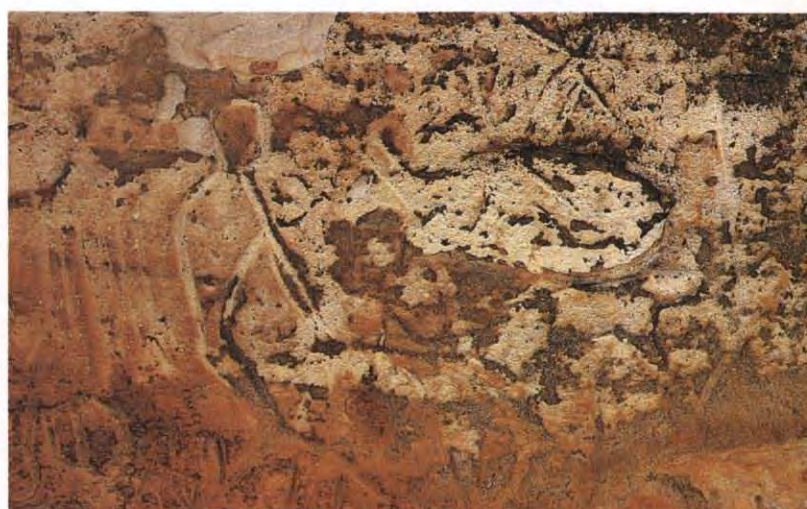
- ▷ ภาพนามธรรมที่ถ้ำป่าผาง หรือถ้ำผาลาย ๒
ปัจจุบันภาพโดนทำลายไปแล้ว
- ▷ คนถือจอบเงี้ยว (ถางไร่?) และเด็กเลี้ยงควาย
- ▷ ภาพคนกับหมา

บอกไว้ตรง จะสันนิษฐานเอาจากเนื้อหาของภาพเช่น การกำหนดอายุสมัยก็ยาก พิสิฐ เจริญวงศ์ (๒๕๓๒) กล่าวถึงการศึกษาเปรียบเทียบหลายวิธี เช่น นักโบราณคดี ประเมินจากศิลปะถ้ำในที่อื่น ๆ และการศึกษากลุ่มชนดั้งเดิมตามที่ต่าง ๆ ในโลก ที่ยังคงสืบประเพณีสร้างศิลปะถ้ำ เช่นพวกอรันตา (Aranta) ของออสเตรเลีย พวกบุชแมน (Bushman) ในแอฟริกาใต้ พวกอินนูยต์ (Innuit) ในภาคเหนือของแคนาดา พวกเบดูอินส์ (Bedouins) ในตะวันออกกลาง ว่าพอได้แนวทางบ้างว่า ภาพเหล่านี้อาจสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์หลายอย่าง หรืออย่างใดอย่างหนึ่งดังที่จะกล่าวถึงนี้ เช่น เพื่อบันทึกเหตุการณ์พิเศษ น่าจดจำ (memorial) เพื่อแสดงออกซึ่งสุนทรียสำนึกความปรารถนาในการสร้างสรรค์งานศิลปะ ซึ่งเป็นคุณสมบัติในจิตใจมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย หรือ เพื่อพิธีกรรมอันเนื่องด้วยชีวิตและชุมชน ด้วยการเป็นตัวแทนของความคิดที่จะส่งผ่านไปให้ผู้อื่นรับรู้ โดยที่ผู้อื่นนั้นอาจเป็นคนร่วมสมัยเดียวกันหรือที่เป็นจินตภาพ เช่น ภูตผี เทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นที่เคารพเชื่อถือ ว่ามีพลังหรืออิทธิพลต่อชีวิต สังคมของพวกเขาจึงให้ภาพเป็นสื่ออย่างหนึ่ง (พิธีกรรม) การควบคุมพลังธรรมชาติ เพื่อผลในการอยู่ดีมีสุข ความอุดมสมบูรณ์ ฯลฯ

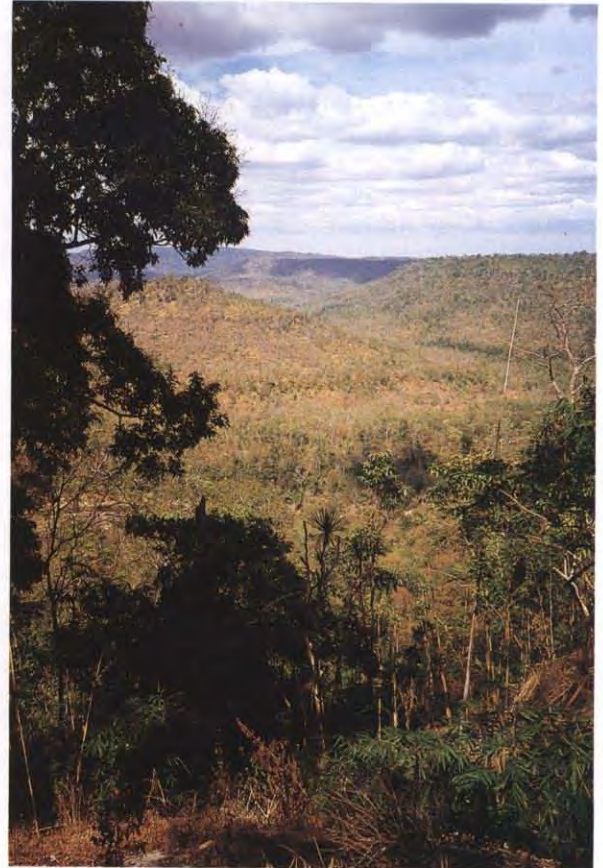
ศิลปินนิรนาม

ศิลปะประเภทนี้มักเป็นของชุมชน เราจึงไม่ทราบว่าเป็นงานแต่ละชิ้นเป็นของใครทำขึ้น เพราะไม่ได้ทำขึ้นเพื่อตนเอง และเรื่องนั้นก็คงจะไม่สำคัญเท่าใดนัก ด้วยมักจะเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบทอดกันมาที่ศิลปินที่ทำศิลปะเพื่อชุมชน (communal art) แต่แนวศิลปะ (themes) หรือเทคนิคบางอย่างอาจบอกลักษณะเฉพาะตัวของศิลปินได้

พี่เยาว์ เข็มขนาด ศึกษาคัดลอกภาพศิลปะถ้ำ ๑๐๐ กว่าแห่งในภาคอีสาน มาเปรียบเทียบกัน ได้พบเรื่องน่าประหลาดว่า ภาพสลักที่นี้กับที่ถ้ำมีม ภูเก้า บ้านดงบาก ตำบลนิคมพัฒนา อำเภอโนนสัง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งอยู่ห่างกันประมาณ ๑๖๕ กิโลเมตร (ระยะทางตรง) มีขนาดน้ำหนักของเส้น จังหวะการวางเส้นในการประกอบขึ้นเป็นภาพหนึ่ง ๆ ในแบบฉบับเดียวกันเป็นต้นว่า ภาพปลา ซึ่งเกิดจากการประกอบเส้นเป็นสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน

- ▷ กากบาท เป็นเครื่องหมายที่พบเสมอในงานศิลปะถ้ำ กากบาทที่ถ้าผาหลายเป็นภาพเครื่องหมายอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดเจน
- ▷ จากภูผายนต์สามารถเดินพื้นราบไปยังแหล่งอื่น ๆ ที่อยู่ในแนวเทือกเขาภูพานได้โดยไม่ยากลำบาก

มุมแหลมที่เกิดขึ้นคือ ๕๐ องศาเท่ากัน มุมของเส้นกากบาทหลายรูป มีมุมประชิดของเส้นตั้งที่อยู่บนเส้นนอน ๘๐ องศา และ ๑๐๐ องศาเหมือนกัน นอกจากนี้ยังมีการวางจังหวะความถี่ ห่างของเส้นที่เรียงแถวนับได้เท่ากัน และรูปลักษณะของเส้นตลอดจนความลึก เกิดจากเครื่องมือกลมปลายแหลมขนาดเดียวกัน

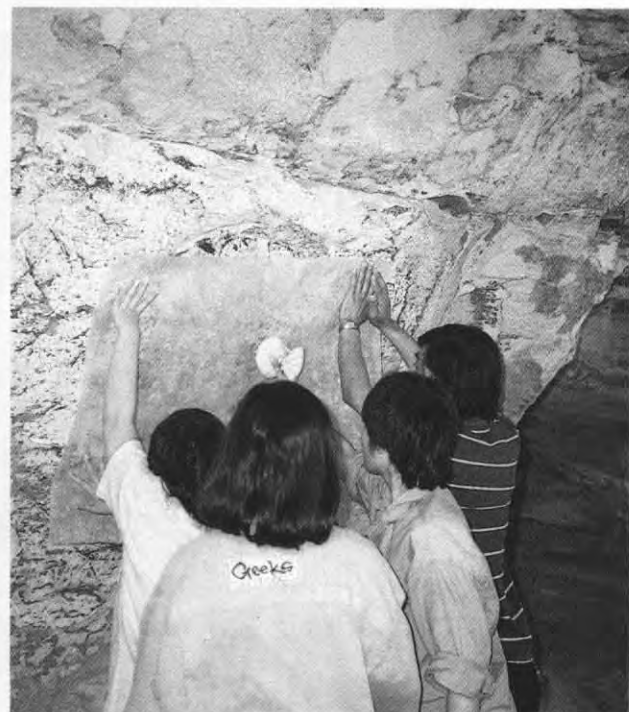
เพชรวิจิตรเสนอไว้ในรายงานว่า “เป็นความเหมือนที่ไม่น่าจะเกิดจากความบังเอิญเพราะเหมือนกันในหลาย ๆ อย่าง ถ้าเปรียบเหมือนการเขียนหนังสือ ลายมือก็เหมือนเกือบเป็นคน ๆ เดียวกันทีเดียว” (โครงการโบราณคดี

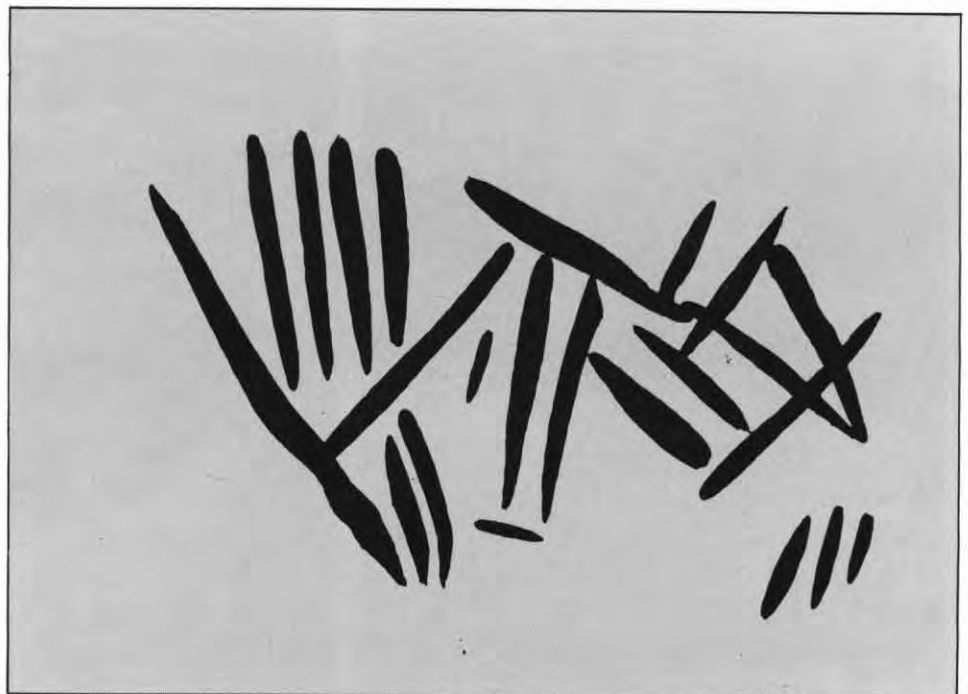
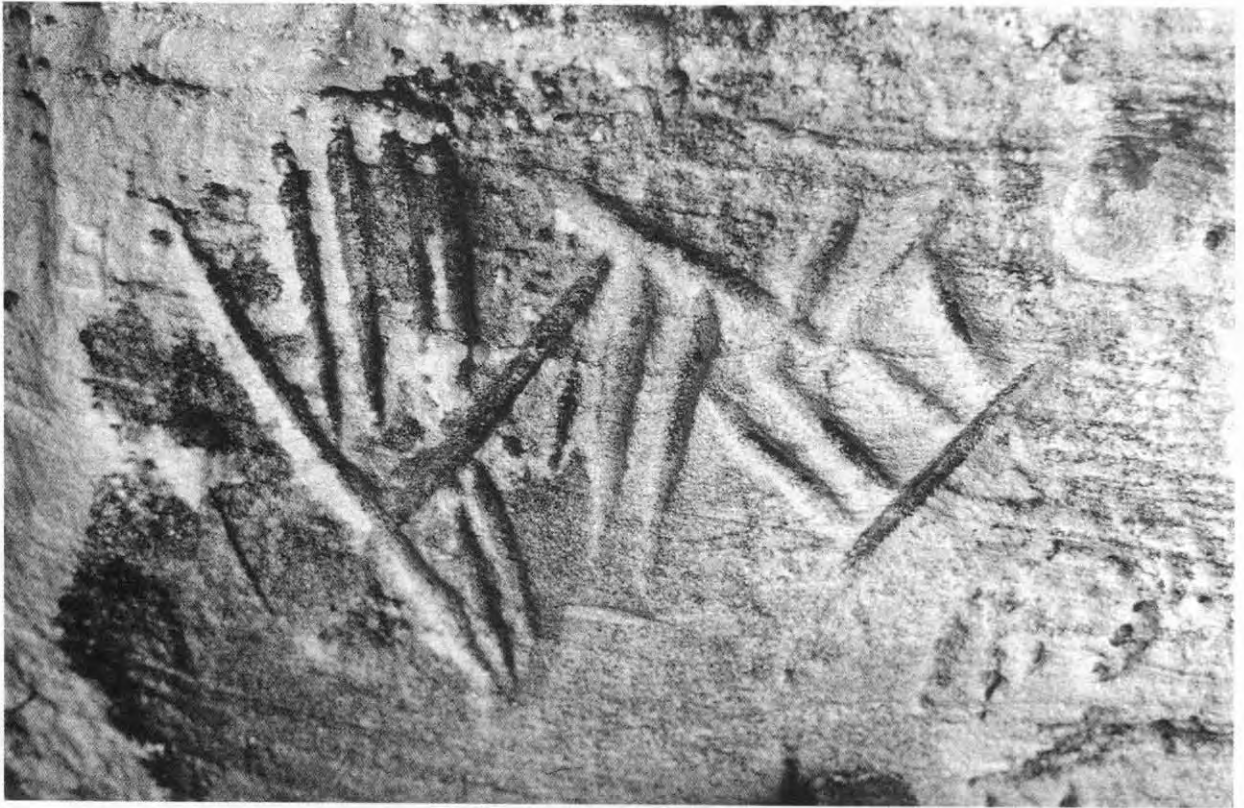
ประเทศไทย (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) เล่ม ๔๔ ; ๒๕๓๐ : ๒๑)

สิ่งแฝงเร้นในเทคนิคเฉพาะตน/กลุ่มที่พบนี้ ทำให้คิดว่า ศิลปินผู้สร้างงาน ณ ถ้ำผาหลาย ภูผายนต์ กับถ้ำถ้ำมัมอาจเป็นคน ๆ เดียวกันหรือคนกลุ่มเดียวกันก็ได้ ผลจึงออกมาเช่นนี้

ขณะนี้เรา อ่าน ได้เพียงแค่นี้ อาจมี ความนัยอื่น ๆ ที่ยังซ่อนเร้นอยู่แล้วเรามองไม่เห็น แต่ท่านอาจค้นหาพบ ก็ขอให้บอกกันบ้าง

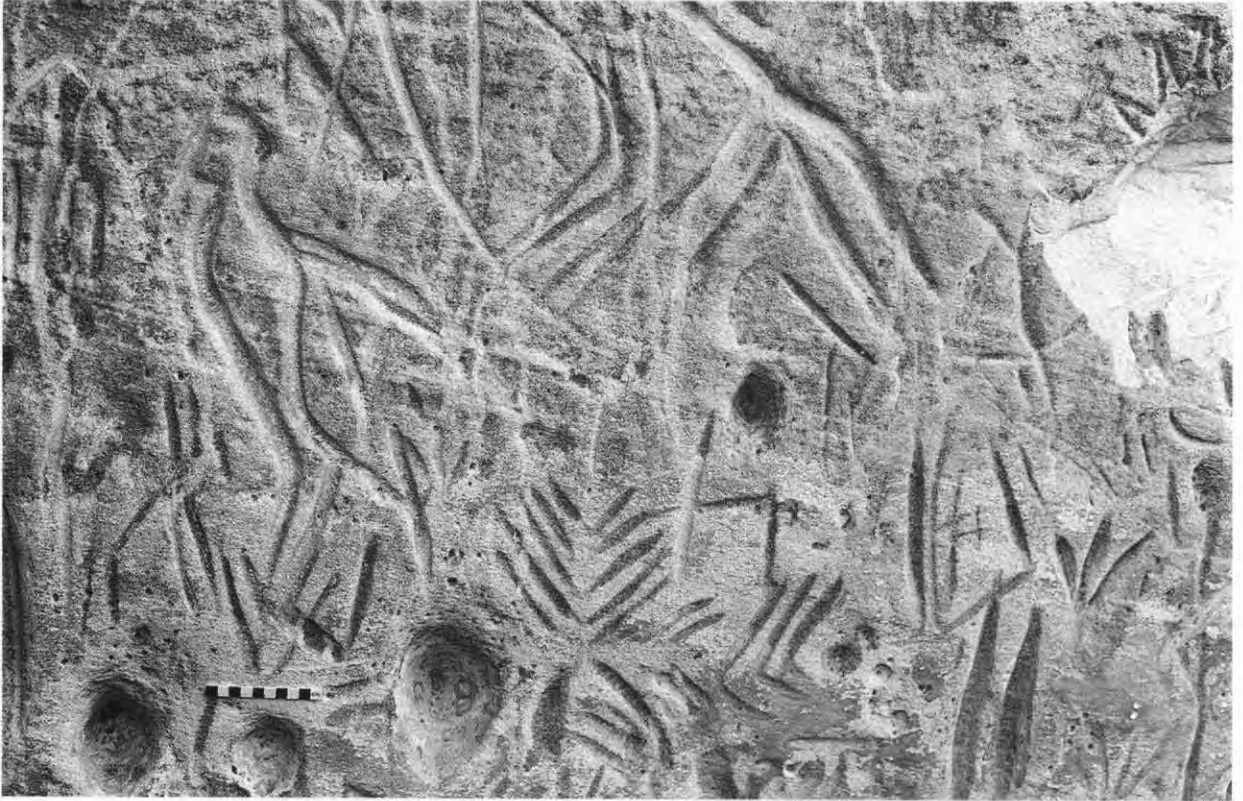
- ▽ ภาพสลักบนผนังถ้ำผาตาย ภูผายนต์
- ▽▷ ภาพคัดลอกภาพสลักบนผนังหินด้วยแผ่นพลาสติกใส

▽ ภาพถ่ายและภาพคัดลอก แสดงให้เห็นเส้นที่
ประกอบขึ้นเป็นต้นไม้ ใบหญ้า และภาพคน

▽ ภาพถ่ายและภาพลายเส้นคัดลอก เป็นภาพ
นกและสัตว์สี่เท้า ซึ่งอาจเป็นรูปสุนัขหรือวัว

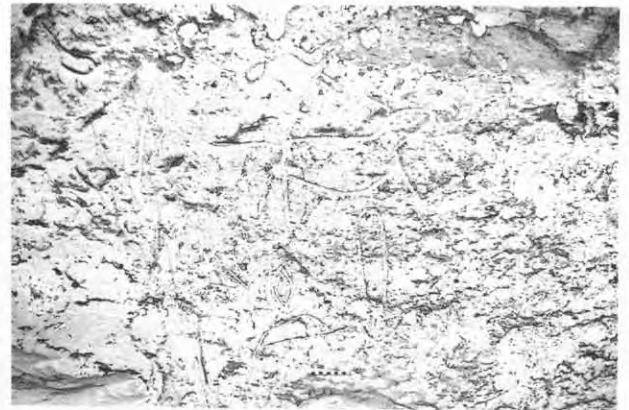
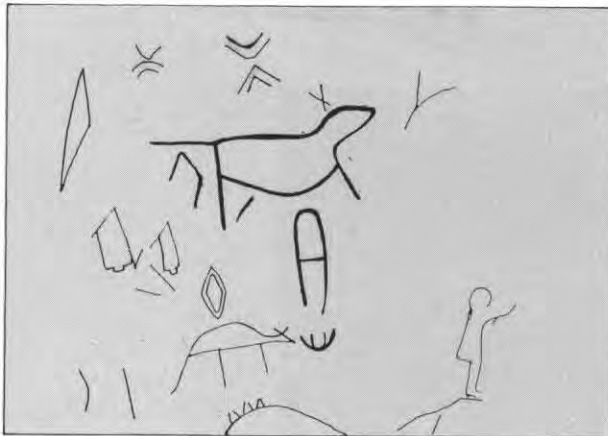
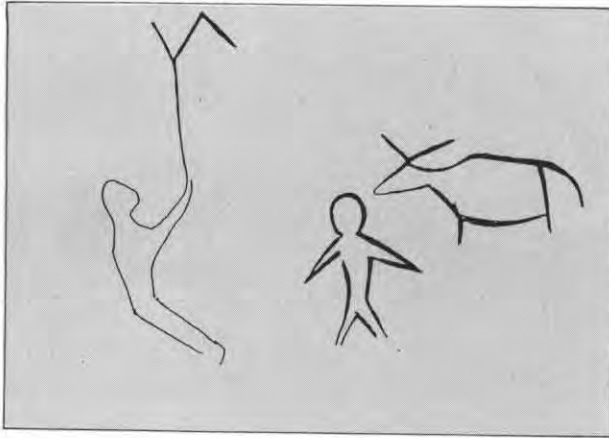
▽ ภาพถ่ายและภาพคัดลอกเส้นที่เกิดจากการ
ฝนเซาะร่องและการจาร ประกอบขึ้นเป็น
ภาพคนในท่าทางต่าง ๆ กัน

▽ ภาพถ่ายและภาพคัดลอก ในภาพน่าจะเป็นรูป
นก คน เครื่องมือเครื่องใช้ในการเกษตรกรรม
และภาพสัญลักษณ์อยู่ปะปนกัน

▽ ภาพถ่ายและภาพคัดลอก แสดงพฤติกรรม
ของคนและสัตว์

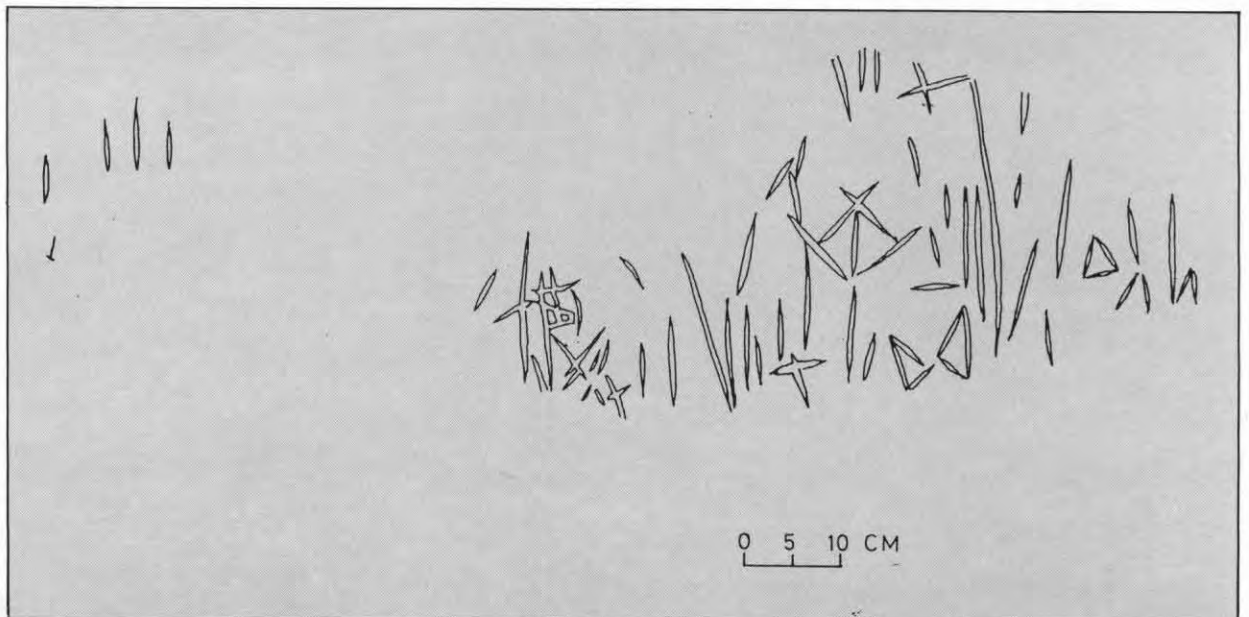
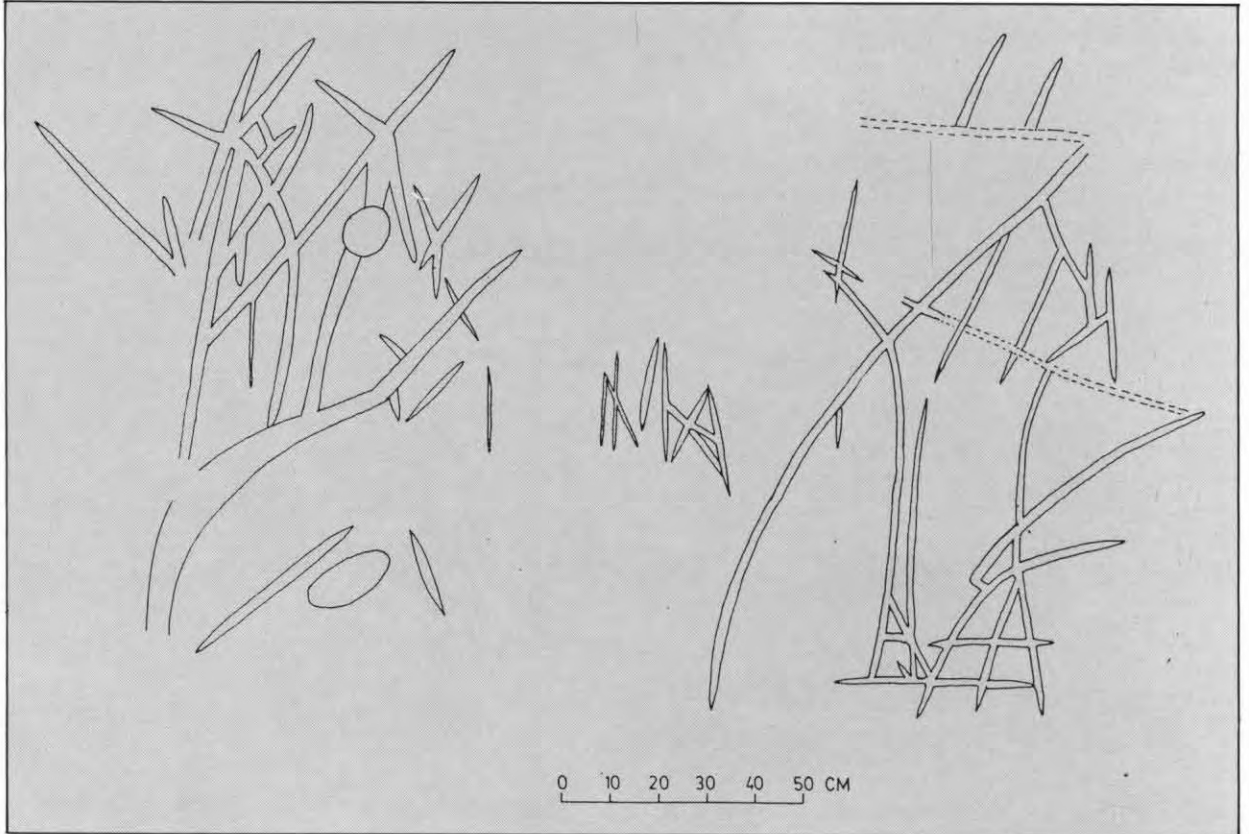

ถ้าม่วง ภูก่อ

ภูมิประเทศบนภูเขาตอนบนของถ้าม่วง ภูก่อ

-ภาพคัดลอกศิลปะการทำรูปรอยลงบนพื้นหิน
บน ที่ถ้ำม่วง ภูก่อ บ้านบึงสา ตำบลจานเพ็ญ กิ่ง
อำเภอเต่างอย จังหวัดสกลนคร เปรียบ
เทียบกับ
ล่อง ที่ถ้ำเสือตก ภูเก้า อำเภอโนนสัง จังหวัด
อุดรธานี

ถ้ำพระด่านแร้ง ภูดงสามปี

-ภาพคัดลอกศิลปะการทำรูปรอยลงบนหิน
ที่ถ้ำพระด่านแร้ง ภูดงสามปี บ้านห้วยหวด
ตำบลจานเพ็ญ กิ่งอำเภอเต่างอย จังหวัด
สกลนคร

▽ ภาพสลักหรือการทำรูปรอยลงบนหินที่ถ้ำ
พระด่านแร้ง ภูคางสามปี

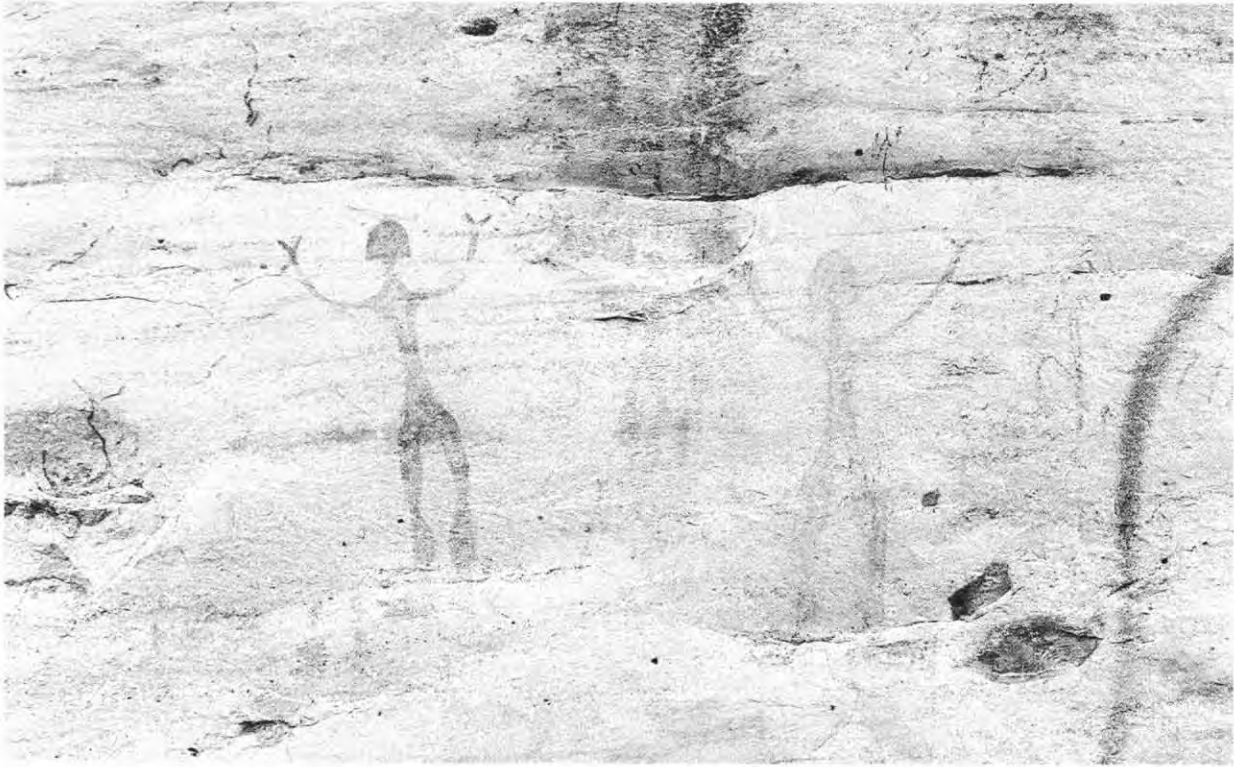

- ▽ ภาพมือ ที่ถ้ำพระด่านแร้ง ภูดงสามปี
- ▽ แผ่นหินมีภาพสลักถูกกะเทาะตกลงมาที่พื้น ถ้ำพระด่านแร้ง ภูดงสามปี

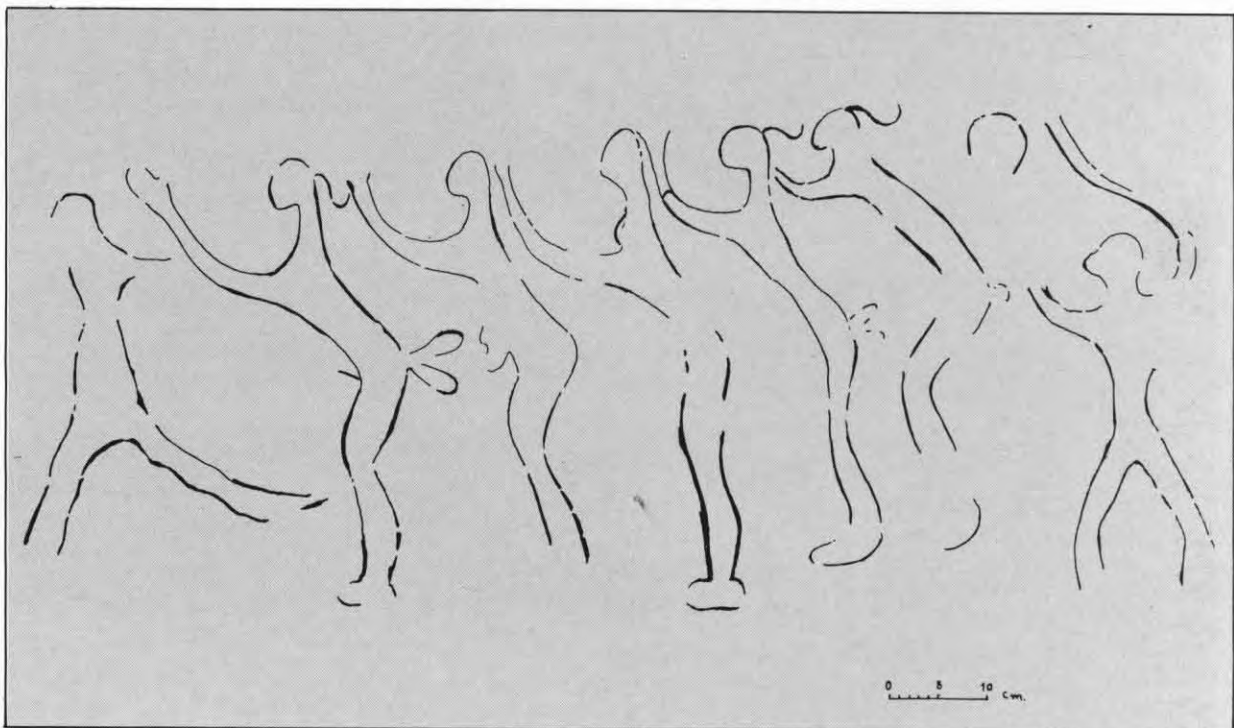
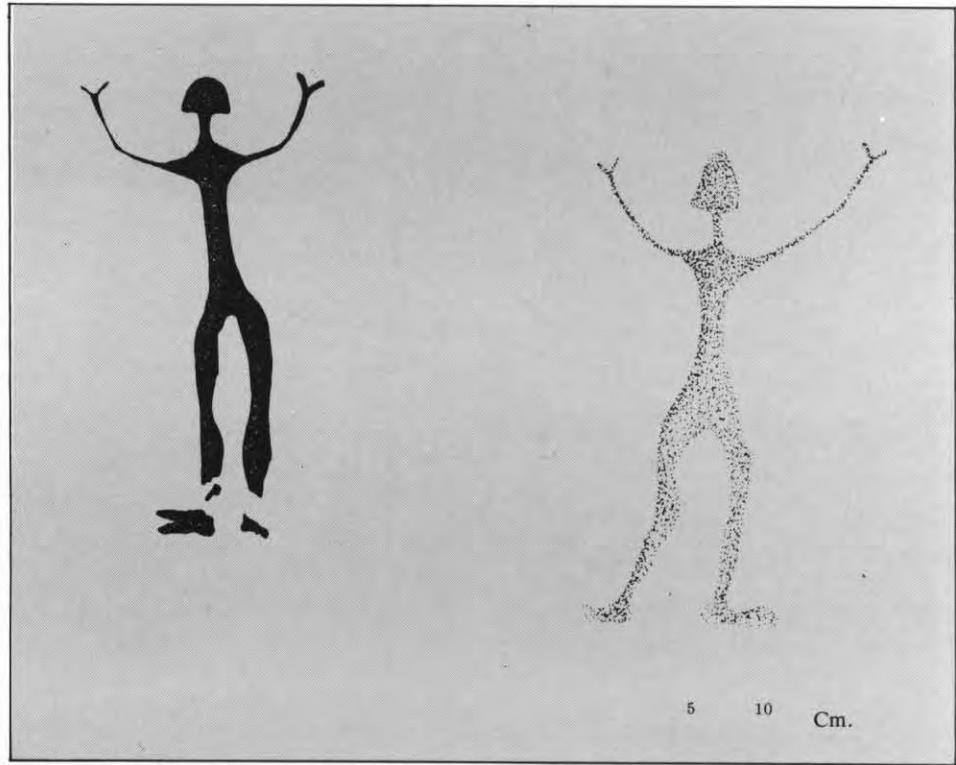

ผาผักหวาน

งานศิลปะด้วยเทคนิคการลงสี โดยใช้สีแดง
และสีดำ ที่ถ้ำผาผักหวาน บ้านภูตะคาม ตำบล
ท่าศิลา อำเภอส่องดาว

-ภาพคัดลอกศิลปะการเขียนภาพลงสี (pictograph)
ที่ถ้ำผาผักหวาน

▽ เฝิงพักริมทางก่อนถึงแหล่งศิลปะถ้ำม่วง ภูก่อ

๑ ถ้ำม่วง ภูก่อ

ถ้ำม่วง ภูก่อ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาภูพาน-สกลนคร เป็นแหล่งศิลปะถ้ำ ประเภทภาพสลักหรือการทำรูปรอยลงในหิน (petroglyph) อีกแหล่งหนึ่งที่น่าสนใจ

ที่ได้ชื่อว่า ถ้ำม่วง ภูก่อ เนื่องจาก ภูมิที่ตั้งของ เฝิงผาหิน ที่นิยมเรียกรวมๆ ว่าถ้ำมีงานศิลปะถ้ำนี้ มีต้นมะม่วงใหญ่อยู่เบื้องหน้า และตัวเฝิงผาหินก็ตั้งอยู่ในหุบเขาของ ภูก่อ หมายถึง ภูเขาช็อกโก ซึ่งเป็นภูเขาลูกหนึ่งของเทือกเขาภูพานนั่นเอง

จากโน้นมานี่

เรื่องเล่าของชาวบ้านรอบๆ ภูก่อ มีอยู่ว่า นานมาแล้วมีพวกขอมซึ่งบางทีก็เรียกกันว่าชา มาจากภูปะผาง (ไม่รู้ว่ามีอยู่ที่ไหน) ขึ้นมาอาศัยอยู่บนเฝิงผาหินขนาดใหญ่ที่เรียกกันต่อมาว่า “ถ้ำม่วง” ซึ่งอยู่ในหุบเขาของภูก่อกับ

ภูอีกลูกหนึ่งเป็นเวลาถึงสามปี ภูทางตะวันออกของภูก่อ จึงได้ชื่อว่า “ภูดงสามปี” ต่อมาพวกขอมหรือชาพากันลงไปสร้างบ้านสร้างเมือง ณ เชียงภูเขาเรียกว่า “ดอนเมือง”

ชาวบ้านได้พบเห็น ภาพบนผนังหินที่ถ้ำม่วงนี้มานานแล้ว แต่ไม่ได้สนใจว่าผู้ใดมาทำไว้ต่อมามีพระอัฐงค์หลายรูปขึ้นมาเจริญภาวนา ณ เฝิงผาหรือถ้ำม่วงแห่งนี้ แล้วลงไปเล่าเรื่องจึงรู้กันต่อไปนายสุรัตน์ วรวงศ์รัตน์ หัวหน้าศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูสกลนคร และคณะหลังจากสำรวจแหล่งศิลปะถ้ำที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์แล้วก็มาสำรวจที่นี่ต่อ และแจ้งข่าวให้โครงการโบราณคดีประเทศไทย (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) ทราบ

คณะสำรวจของโครงการฯ ได้แก่ นายแพทย์วีร์ เข็มมานคร นายทวีศักดิ์ ร้าภาทอง และนายเสถียร วรรณสาร เดินทางต่อมายังภูก่อ หลังจากเสร็จงานที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์แล้ว โดยได้รับความอนุเคราะห์จาก นายโกวิท ศรีนุกุล หัวหน้ากิ่งอำเภอเต่างอย นายวิโรจน์ ตรีสุวรรณ หัวหน้าโครงการชลประทานอ่างเก็บน้ำห้วยหวด ที่ได้รับกรุณาจัดหาคนนำทางไปยังแหล่งศิลปะถ้ำแห่งนี้

▽ งานศิลปะถ้ำอยู่บนผนังเพิงผาหิน เรียกกันว่า ถ้ำม่วง ภูก่อ

ภูมิที่ตั้ง

ถ้ำม่วง ภูก่อ อยู่ในเขตบ้านบึงสา ตำบลจวนเพ็ญ กิ่งอำเภอเต่างอย จังหวัดสกลนคร ที่บริเวณรุ้ง $๑๖^{\circ} ๕๔' ๒๙''$ เหนือ และแวง $๑๐๔^{\circ} ๑๐' ๓๔''$ ตะวันออก ตรงกับ พิกัดกริดที่ ๔๘ QVD ๑๒๓๖๙๔ ในแผนที่ทหาร ลำดับ ชุด L ๗๐๑๗ ระวางที่ ๕๔๔๒ IV มาตรฐาน ๑ : ๕๐,๐๐๐

บริเวณถ้ำซึ่งมีภาพสลัก เป็นเพิงผาหินในหุบเขา ของภูก่อกับภูดงสามปี สูงจากที่ราบเชิงเขาประมาณ ๑๐๐ เมตร หรือสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๓๐๐ เมตร และอยู่ห่างจากหมู่บ้านบึงสา ไปทางทิศใต้ประมาณ ๓๐๐ เมตร

ภูก่อ ซึ่งเป็นที่ตั้งของถ้ำม่วง เป็นภูเขาหินทราย ลูกหนึ่งที่อยู่กับภูอื่น ๆ รวมกันเป็นเทือกภูพาน มีภูดงสามปี ต่อเป็นเทือกเดียวกันในทางเหนือ ภูอ่างบกทาง ตะวันออก พื้นที่ราบทางเหนือเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านหลาย หมู่คือ บ้านบึงสา บ้านน้อย บ้านจวนเพ็ญ บ้านน้อยนาโคก และบ้านห้วยหวด ส่วนด้านใต้เป็นเทือกเขาสูงชัน เขต ติดต่อจังหวัดกาฬสินธุ์

เช่นเดียวกับภูอื่น ๆ ในเทือกภูพาน พืชพันธุ์ไม้ บนภูก่อเป็นป่าเต็งรัง สลับกับป่าเบญจพรรณที่ค่อนข้าง สมบูรณ์และยังมีสัตว์ป่าอยู่หลายชนิด

บริเวณที่เป็นถ้ำม่วงนั้น มีลักษณะเป็นเพิงผาอยู่ ห่างจากที่ราบเชิงเขาประมาณ ๒ กิโลเมตร บริเวณที่ราบ เชิงเขา มีทางน้ำเล็ก ๆ เรียกห้วยหนู ไหลมาจากทิศตะวันตก ไปลงห้วยยางทางด้านเหนือ แล้วไหลลงสู่ลำน้ำพุง

จากพื้นที่ราบเชิงเขามาสู่ถ้ำม่วง มีทางเดินเลียบเขา ที่ค่อย ๆ สูงขึ้นโดยลำดับจนกระทั่งถึงเพิงผาขนาดใหญ่ เป็นเพิงสูง และโค้งเกือบรอบวง หันหน้าไปทางทิศตะวันตก เพิงผาแห่งนี้เรียกว่าถ้ำม่วง บริเวณที่มี ภาพ อยู่ใกล้ ช่องทางเดินลงเลียบหน้าผาไป ถ้ำใหญ่ ซึ่งอยู่ต่ำลงไป ถ้ำแห่งนี้กว้างขวางอาจบรรจุคนได้กว่า ๑๐๐ คน

บริเวณที่มีภาพ เดิมเป็นชะงอกหินที่ยื่นออกมาปกคลุม ภาพคล้ายหลังคาแล้วแตกหักลงมาปิดทับภาพไว้บางส่วน เมื่อฝนตกมีน้ำฝนไหลลงมาตามหน้าผาจนเป็นอนภาพ บางตอน

▽ ภาพสลักหรือการทำรูปรอยลงบนหินที่ถ้ำม่วง
ภูก่อ

ลายปริศนา

ชาวบ้านเมื่อเห็นลายชุดขีดไม่เป็นรูปสิ่งมีชีวิต หรือสิ่งของที่รู้จักในชีวิตประจำวัน ก็มักจะคิดว่าเป็น “ลายแทง” ถ้ำหรือเพิงผาที่มีภาพศิลปกรรมรูปสัญลักษณ์หรือเครื่องหมาย จึงถูกเรียกว่า “ถ้ำลายแทง” เช่นที่ ภูผาน้อย บ้านผากลางดง ตำบลผานกเค้า อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย บางทีก็ทักกันว่าเป็นเรื่องจริง พวกกันมาขุดหาสมบัติจนทำลายแหล่งโบราณคดีไปก็มี เช่น ที่เพิงผาแห่งหนึ่งที่สำนักสงฆ์เขาจันทน์งาม อ.สีคิ้ว นครราชสีมา มีรูเจาะลงไปบนผนังหิน เพื่อบรรจุดินระเบิดจะทำลายเพื่อหาสมบัติ เป็นต้น

งานศิลปะที่ถ้ำม่วงเหมือนกับถ้ำผาลาย ภูผายนต์ที่ใช้วิธีการฝนเซาะร่อง (abrading) ลงบนผนังหิน เป็นเส้นตรงบ้าง เส้นโค้งบ้างบางตอนเชื่อมต่อไขว้สลับกัน แต่ขนาดของเส้น (ร่อง) มีความกว้างและยาวกว่าที่

ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ และมีเนื้อห้าน้อยกว่าคือมีภาพอยู่ในพื้นที่เพียง ๓.๕ ตารางเมตร

เราอธิบายได้แต่เทคนิคและลักษณะรูปธรรมที่ปรากฏ แต่ไม่รู้อความหมายในภาพสลักแห่งนี้เราสังเกตว่า เส้นสายบางตอนประกอบกันขึ้นคล้ายรูปตัว “A” ในภาษาอังกฤษบ้าง บ้างก็ดูคล้าย “ต้นไม้” หรือ “กิ่งไม้” เส้นโค้งบางตอนอาจดูเป็น “ขวาก” หรือ “กากบาท” “ดวงดาว” ฯลฯ แต่คนอื่นอาจจะดูต่างไปเป็น “ลายปริศนา” ต่อไปอีกนาน

คำตอบจากถ้ำม่วง

สิ่งหนึ่งที่เรารู้แน่นอนก็คือ เทคนิควิธีการสร้างภาพศิลปะถ้ำ ณ ที่นี้ว่า ใช้เครื่องมือโลหะที่มีขนาดและรูปแบบต่าง ๆ อันเป็นหลักฐานของสังคมเกษตรกรรม ก้าวหน้าที่มีอายุอยู่ในราว ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว ร่วมสมัยกับถ้ำผาลาย ภูผายนต์ นั่นเอง

- ◁ รอยฝนเซาะร่องประกอบขึ้นเป็นภาพเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ถ้ำม่วง ภูก่อ
- ▽ สภาพของถ้ำพระด่านแร้ง ภูดงสามปี แหล่งงานศิลปะถ้ำการทำรูปรอยลงบนหินอีกแห่งหนึ่งของกลุ่มภูพานสกลนคร

ถ้ำพระด่านแร้ง

ถ้ำพระด่านแร้ง ตั้งอยู่บนภูดงสามปี ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาภูพานสกลนคร ถ้ำพระด่านแร้งแห่งนี้เป็นแหล่งศิลปะถ้ำประเภทภาพสลัก หรือภาพที่เกิดจากการทำรูปรอยลงบนหิน (petroglyph) แหล่งที่ ๓ ในจังหวัดสกลนคร แต่เป็นแหล่งที่ ๕ ของเทือกเขาภูพานซึ่งนอกจากถ้ำม่วง ภูก่อ และถ้ำผาลาย ภูผายนต์ ในจังหวัดเดียวกันที่กล่าวมาแล้ว ยังพบที่ถ้ำลายมือ และถ้ำเซ่งเม้ง ในเขตอำเภอภูพานารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์อีกด้วย

อันเนื่องมาจากนิทาน

นายหนู โคตรสี คนนำทางคณะสำรวจของโครงการโบราณคดีประเทศไทย (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) ไปยังแหล่งภาพสลักถ้ำม่วง ภูก่อ ได้เล่านิทานพื้นบ้านเกี่ยวกับภูดงสามปี ให้ฟังเรื่องหนึ่ง มีความว่า

มีถ้ำแห่งหนึ่งบนภูดงสามปี เรียกกันว่าถ้ำพระด่านแร้งที่ว่า ถ้ำพระ เพราะเคยเป็นที่จำพรรษาของพระภิกษุสงฆ์ส่วน ด่านแร้ง นั้น มาจาก ก้อนหินรูป อีแร้ง ซึ่งเคยตั้งอยู่บนลานหินหลังคาถ้ำ เชื่อกันว่าคนโบราณฝังทรัพย์สมบัติ แก้วแหวนเงินทอง ไว้ภายในถ้ำนี้เมื่อ ๓๐ ปีมาแล้วพวกเขาซึ่งมีเวทมนตร์คาถาอาคม ขึ้นมาบนลานหิน หุบอีแร้งหินจนแตกแล้วขนเอาทรัพย์สมบัติไป

- ▽ ภาพเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ บนผนังถ้ำพระด่านแร้ง ภูดงสามปี
- ▷ ภาพมือ ปรากฏเป็น "มือหงาย" เพียงมือเดียว ในงานศิลปะถ้ำพระด่านแร้ง

จนหมด รูปอื่นไม่มีอีกต่อไป เหลือเพียงชื่อ ถ้ำพระด่านแร้ง ไว้เรียกขานให้หวนระลึกถึงเรื่องอันน่าอัศจรรย์ของอิระเร้งหินบนภูดงสามปีแห่งนี้

นิทานเรื่องนี้ ทำให้คณะสำรวจของโครงการฯ สนใจอยากดูสถานที่ จึงขอให้นายหนู โคตรสี นำทางต่อไปยังถ้ำพระด่านแร้ง เมื่อไปถึงก็ได้พบศิลปะถ้ำอีกแหล่งหนึ่ง **ภูมิที่ตั้ง**

ถ้ำพระด่านแร้ง ภูดงสามปี อยู่ในเขตบ้านห้วยหวด ตำบลจานเพ็ญ กิ่งอำเภอเต่างอย จังหวัดสกลนคร ที่รุ้ง $๑๖^{\circ} ๕๔' ๕๐''$ เหนือ และแวง $๑๐๔^{\circ} ๐๙' ๓๐''$ ตะวันออก ตรงกับพิกัดกริดที่ ๕๔ QVD ๑๐๕๗๐๐ ในแผนที่ทหารลำดับชุด L ๗๐๑๗ ระยะเวลาที่ ๕๔๕๒ IV มาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐

โดยห่างจากถ้ำม่วงมาทางตะวันตกประมาณ ๒ กิโลเมตร และอยู่ทางใต้ของโครงการชลประทานห้วยหวดประมาณ ๓๐๐ เมตร

ภูดงสามปีส่วนที่ทอดผ่านหมู่บ้านห้วยหวดนั้น เป็นเชิงเขาของเทือกภูพาน มีความลาดชันจากพื้นราบบริเวณหมู่บ้านขึ้นไปจนถึงภูสูง บริเวณที่ตั้งแหล่งเป็นที่ลาดเอียงเชิงเขาสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๒๐๐ เมตร ตลอดเส้นทางขึ้นภูดงสามปี มีลานหินสลับป่าไม้เต็งรัง แบบเดียวกับป่าไม้ทั่วไปของเทือกภูพาน

แหล่งน้ำอุปโภค บริโภค มีอยู่ ๒ แห่ง ๗ แรกจากภูเขาคือภูดงสามปี ซึ่งเป็นต้นน้ำที่ชาวบ้านวางท่อประปา รับน้ำส่งไปใช้กันในหมู่บ้านห้วยหวดเบื้องล่าง และแห่งที่สองคือห้วยหวดซึ่งไหลมาจากทางตะวันออก ทางเดียว

- ▽ ก้อนหินทรายตั้งโดดเด่นมีเพิงผา ๒ ด้าน ด้านหนึ่งอยู่ใกล้ต้นผักหวาน มีงานศิลปะถ้ำ เรียกกันว่า ผาผักหวาน อีกด้านหนึ่งเป็นโพรงถ้ำเป็นที่จำพรรษาของพระฤๅงค์
- ▷ ภูมิประเทศรอบ ๆ ผาผักหวานเป็นป่าโปร่ง
- ▷ ต้นผักหวาน หน้าเพิงผาที่มีงานศิลปะถ้ำ

กับแนวภูดงสามปี และล้อมรอบด้วยภูอ่างบก และภูก่อทางตะวันตกเฉียงใต้ ภูมากแงวเหนือ ทางตะวันตก

บริเวณที่มีภาพสลักเป็นเพิงผาหินทรายติดกับถ้ำพระदानแรง ผ่นมีสี่เทา ยาวประมาณ ๖๐ เมตร สูงประมาณ ๓ เมตร หันหน้าไปทางทิศตะวันตก

ถ้ำหันหน้าเข้าหาเพิงผา จะเห็นภาพอยู่ทางด้านซ้ายมือ อยู่บนก้อนหินที่หลุดมาจากผนังและเพดานหิน ปัจจุบันภาพสลักอยู่ในสถานการณ์ล่อแหลมต่อการถูกทำลายจากธรรมชาติ และจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของชาวท้องถิ่นที่กำลังพัฒนาเพิงผา หรือถ้ำแห่งนี้ให้เป็นสำนักสงฆ์ด้วยการสกัดเอาก้อนหินที่มีภาพสลัก ซึ่งหลุดค้างอยู่ที่หน้าผา มาย่อยถมพื้นถ้ำแล้วเทซิเมนต์ทับทำให้ภาพสลักบางส่วนถูกกะเทาะขาดหายไป บางส่วนก็แตกหักหล่นอยู่ข้าง ๆ ก้อนหิน จึงเหลือภาพอยู่ในเนื้อที่ ๑.๕ ตารางเมตรเท่านั้นเอง

ลายเรขาคณิตและภาพมือ

อย่างไรก็ตามแม้จะเหลือภาพให้เห็นไม่มากมายเท่าที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ หรือไม้ไผ่ลายเส้นขนาดใหญ่ เช่นที่ถ้ำม่วง ก็สังเกตได้ว่าเป็นประเภททำรูปรอยลงบนหิน ด้วยวิธีฝนเซาะร่อง (abrading) ก็กับการจาร (engraving) เป็นเส้น เป็นลายต่าง ๆ ภาพที่ถ้ำพระदानแรงแห่งนี้ดูคล้ายคลึงกับที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์มากกว่าถ้ำม่วง แม้ว่าจะไม่มีภาพของสิ่งที่เป็นรูปร่าง (figures) แต่ก็มีภาพลายเรขาคณิตหรือภาพเครื่องหมายสัญลักษณ์ ที่มีลักษณะ/รูปแบบคล้ายกับของถ้ำผาลายและยังมีภาพมือเหมือนกัน นับได้ว่าเป็นภาพมือภาพที่ ๒ ที่พบจากศิลปะถ้ำที่สร้างขึ้นด้วยวิธีนี้

ภาพมือนี้นอกจากจะปรากฏให้เห็นเพียงมือเดียวเท่านั้นกับที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์แล้วยังเป็นภาพ มือหงายต่างกันแต่ว่า ที่นี้เป็นภาพมือที่มี ๕ นิ้วอย่างแน่นอน ไม่ใช่จะดูเป็นหาก็ได้หาก็ได้ อย่างที่ถ้ำผาลาย ภูผายนต์

ภาพ “มือหงาย” จากทั้ง ๒ แห่งนี้ ใช้เทคนิคการทาบมือลงบนผนังแล้วพ่นสี อันเป็นวิธีหนึ่งของการลงสี (pictograph) ซึ่งพบทั่วไป แต่ส่วนใหญ่เป็นภาพมือคว่ำ จึงไม่ได้คิดมาก่อนว่า อาจทำได้โดยหงายมือให้ฝ่ามืออยู่ด้านนอกบ้างดังเช่นที่พบในแหล่งทั้งสองแห่งนี้ได้

ผาผักหวาน

ผาผักหวานหรือถ้ำผักหวาน เป็นแหล่งศิลปะถ้ำประเภทการลงสี (pictograph) ด้วยการเขียนภาพ (painting) บนหิน ซึ่งพบเพียงแห่งเดียวในจังหวัดสกลนคร ขณะที่ศิลปะถ้ำอีก ๓ แห่งในจังหวัดนี้ล้วนเป็นภาพที่เกิดจากเทคนิคการทำรูปรอยลงบนหิน (petroglyph) ทั้งสิ้น

ต้นผักหวานและลายแทง

ชาวบ้านเรียกแหล่งศิลปะถ้ำที่นี้ว่า ถ้ำผาผักหวานหรือถ้ำผักหวาน เพราะมีต้นผักหวานขึ้นอยู่ข้างหน้า และเชื่อกันว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากเป็นก้อนหินใหญ่ตั้งอยู่โดดเด่นประกอบกับมีภาพเขียนสีอยู่ด้านหนึ่ง เล่ากันว่าส่วนบนสุดของก้อนหินใหญ่ซึ่งมีเครื่องรางของขลังต่อมาพวกข่าซึ่งมีวิชาอาคม และลายแทงมาค้นหาจนได้

เครื่องรางของขลังจากถ้ำผาผักหวานไป แต่เชื่อว่าอาถรรพณ์ยังอยู่ คนธรรมดาไม่กล้าขึ้นไปค้างแรม พระรูดงค์รูปหนึ่งขึ้นมาอกำแพงหินต่อเติมเพิงผาด้านตะวันตกจนเหมือนถ้ำไว้จำพรรษา แต่ครั้งหนึ่ง ๆ ก็อยู่ไม่นาน

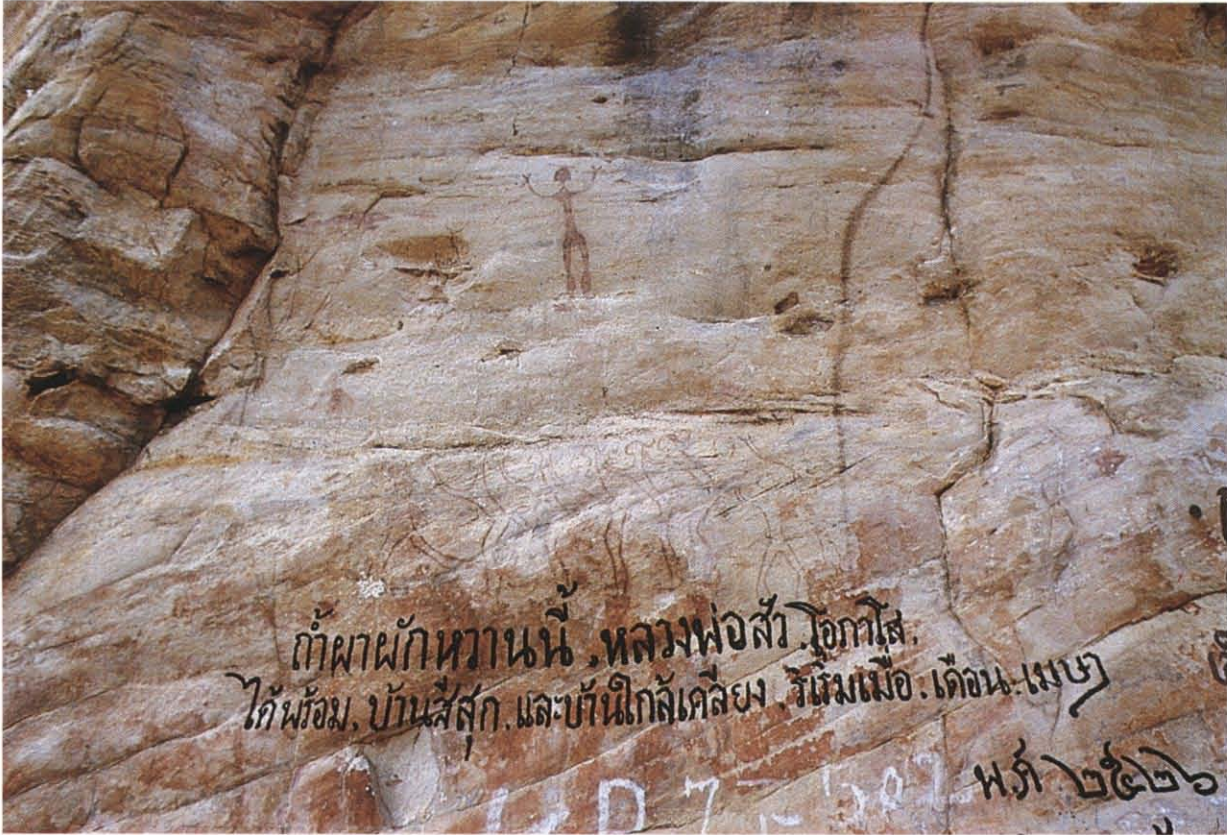
พระรูดงค์รูปหนึ่งสมญา พระมาลาสุคติ ได้เล่าว่าบนหน้าผาที่มีภาพเขียนเคยมีภาษาพม่าเขียนไว้ ต่อมาหลวงพ่อสัว โสภาโส เมื่อมาจำพรรษาอยู่ ณ ที่นี้ ได้ปรับปรุงเพิงด้านตะวันตกให้เป็นที่จำพรรษาได้ ทั้งยังหล่อแผ่นปูนประดิษฐานพุทธรูปไว้ได้ผาที่มีภาพเขียนสีด้านตะวันออกโดยมีชาวบ้านภูตะคาม บ้านสีสุก และหมู่บ้านใกล้เคียงร่วมกันทำ แล้วเขียนตัวหนังสือสีดำ สีขาว บนหน้าผาทำให้บางส่วนปิดทับภาพเขียนสีที่มีมาแต่เดิมข้อความนั้นมิว่า

▽ เส้นทางสู่ผาผักหวาน จากทางหลวงที่มีป้ายบอกทางจนถึงทางซุรชระตัดลาดป่า

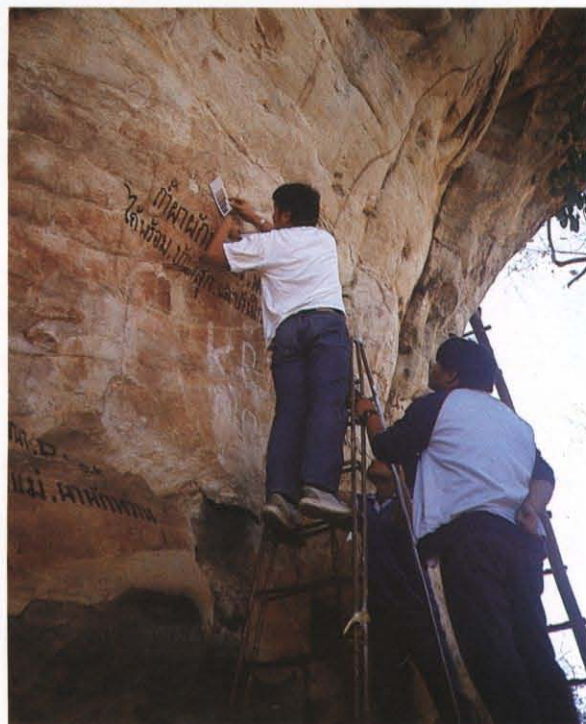

- ▽ ตัวหนังสือใหม่เขียนทับภาพศิลปะโบราณ
- ▽ ต่อบันไดขึ้นไปเพื่อคัดลอกงานศิลปะที่ถ้ำผาผักหวาน

...ถ้ำผักหวาน ที่ระลึกชาวบ้านภูตะคาม เล็งเห็นว่าเป็นถ้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ หลวงพ่อสัว โสภาโส ผู้ใหญ่ฝั่ง ตองเวหา และชาวบ้านภูฯ และชาวบ้านใกล้เคียงริเริ่มก่อสร้างเมื่อ ๒๕ ต.ค. ๒๕ ...ถ้ำผักหวานนี้, หลวงพ่อสัว โสภาโส ได้พร้อม, บ้านสีสุก และบ้านใกล้เคียง ริเริ่มเมื่อเดือนเมษา พ.ศ. ๒๕๒๖ จนถึงบัดนี้พ่อหนูเสนสี ประธานใหญ่ ผู้นำ

เพื่อความปรารถนา D ของเจ้าแม่ ผาผักหวาน สุทธิประภา

- ▽ แม้เป็นยามแล้ง ภูมิประเทศโดยรอบผาผักหวาน ก็ยังคงงดงาม
- ▷ จากบนยอดก้อนหินผาผักหวาน มองเห็นภูผา หักอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้

ครั้นหลวงพ่อสัว โสภาโส รุดลงไปจำพรรษา ณ ที่อื่น ก็มีพระรุดลงมาพำนักที่นี่เป็นครั้งคราว แต่ก็ไม่อยู่เป็นระยะเวลานาน ๆ ชาวบ้านขึ้นมาทำบุญเมื่อมีพระมาจำพรรษาและเล่าต่อ ๆ กันไปถึงภาพเขียนสีแดง ๆ บนผนังหิน เหนือแท่นประดิษฐานพระพุทธรูป

เมื่อศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูสกลนครทราบ ก็จัดคณะมาสำรวจและรายงานเรื่องการพบภาพเขียนสีที่ถ้ำ ผาผักหวานต่อที่ประชุมคณะกรรมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ศิลปกรรมจังหวัดสกลนคร ครั้งที่ ๑/๒๕๓๐ เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๓๐ และเสนอให้มีการอนุรักษ์แหล่ง ศิลปกรรมโบราณแห่งนี้

ประมาณปลายปี พ.ศ. ๒๕๓๐ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ขณะเสด็จแปรพระราชฐาน ณ พระตำหนักภูพานราชนิเวศน์ และทรงประกอบพระราชกรณียกิจในบริเวณนี้ ได้เสด็จมาทอดพระเนตร ศิลปะ ถ้ำ ที่ผาผักหวานแห่งนี้ด้วย

ในวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๑ คณะสำรวจจาก ฝ่ายวิชาการ กองโบราณคดี กรมศิลปากร ได้มาศึกษา และบันทึกรายละเอียดทางวิชาการของแหล่งศิลปะถ้ำ ที่เป็นภาพลงสี (pictograph) ที่พบเป็นแห่งแรกของ จังหวัดสกลนครแห่งนี้

ภูมิที่ตั้ง

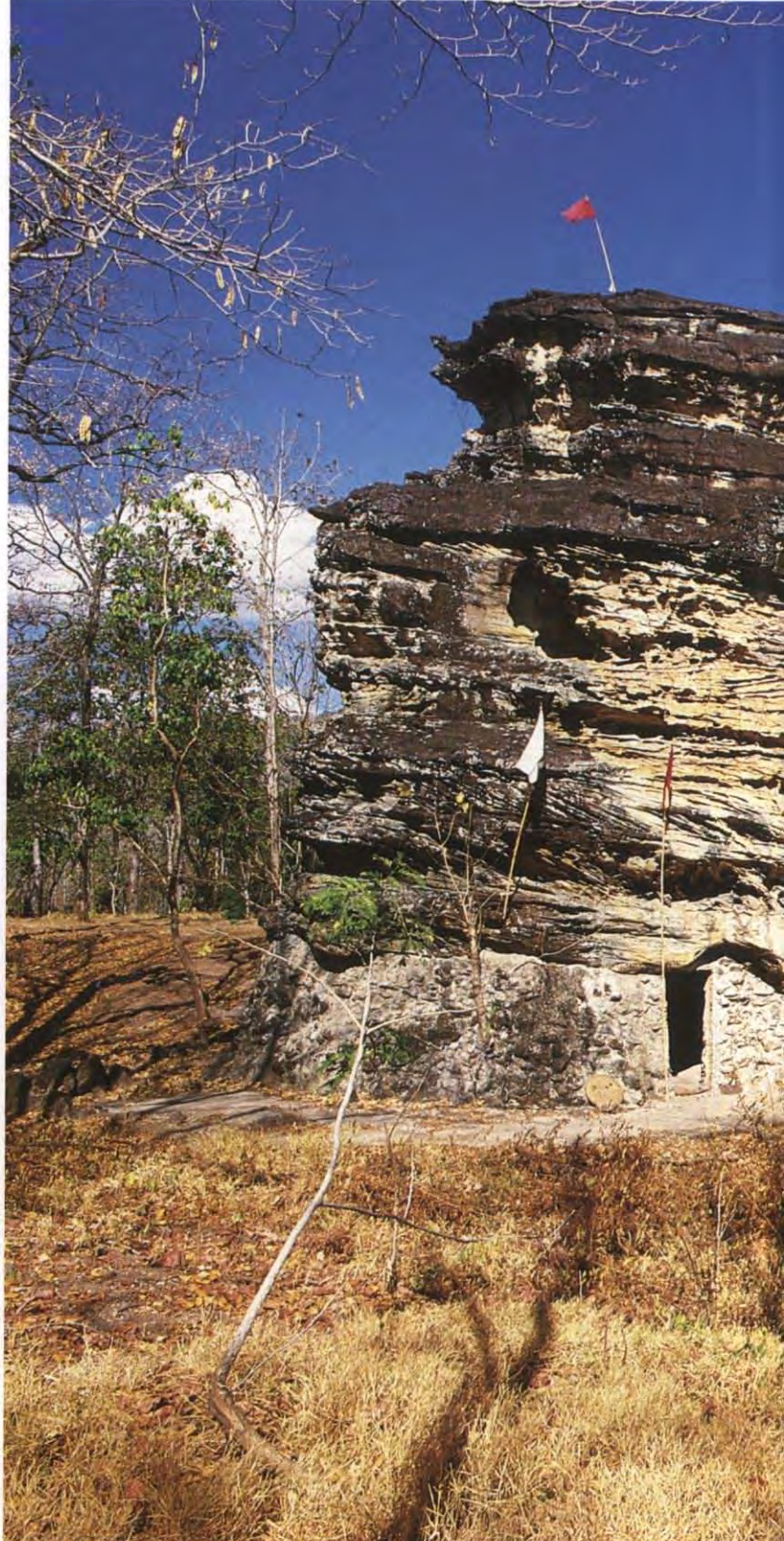
ผาผักหวาน อยู่ในเขตบ้านภูตะคาม หมู่ ๒ ตำบลท่าศิลา อำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร ที่รุ้ง $๑๗^{\circ} ๑๔' ๑๘''$ เหนือ และแวง $๑๐๓^{\circ} ๒๖' ๔๒''$ ตะวันออก ตรงกับพิกัดกริดที่ ๔๘ QVD ๓๔๘๐๖๔ ในแผนที่ทหารลำดับชุดระวางที่ ๕๖๔๓ II มาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐

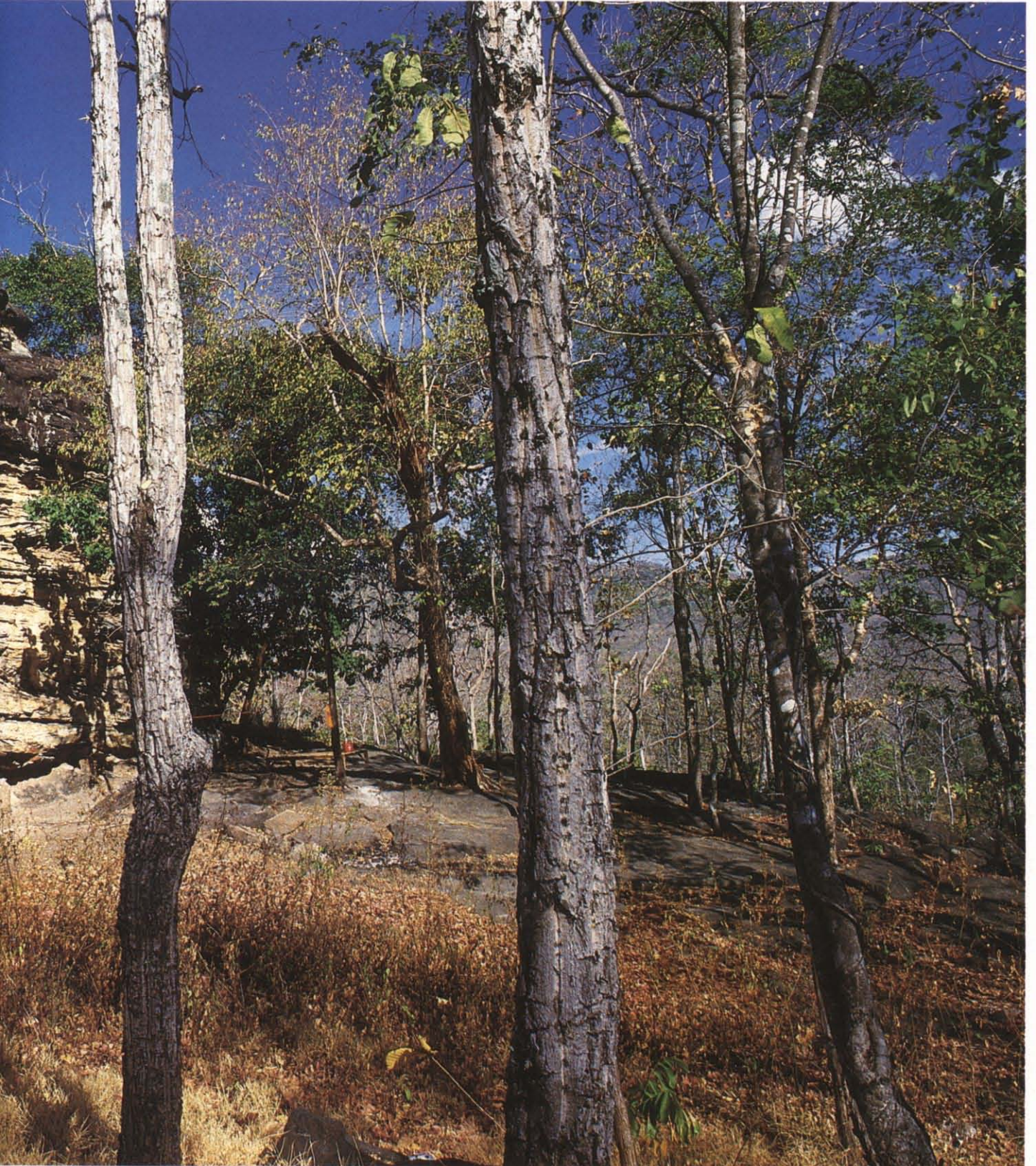
ถ้าผาผักหวานเป็นหินทรายก้อนใหญ่ อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ ๒๕๐ เมตร เป็นก้อนหินตั้งโดดเด่นเป็นสง่าเพียงแห่งเดียวในบริเวณชายเขาของภูเขาชื่อ ภูเขาเหล็กซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก และเป็นต้นกำเนิดของห้วยต่าง ๆ ที่ไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำสงครามทางทิศตะวันตก

ผาผักหวานจึงดูประหนึ่งตั้งอยู่บนลานหินกว้าง ล้อมรอบด้วยป่า เขา และมีลำห้วยอยู่ไม่ห่างไกลนัก กล่าวคือ ทิศเหนือ เป็นภูเขาเหล็ก ห้วยคำเมย ทิศตะวันออก ก็เป็นภูเขาเหล็ก ทิศใต้เป็นห้วยคำหมากเกียง โดยมีภูผาหักอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนทิศตะวันตกมีห้วยคำเมยเลยห้วยนี้ไปเป็นหมู่บ้านภูตะคาม ซึ่งอยู่ห่างจากผาผักหวาน เป็นระยะทางตรงประมาณ ๓.๕ กิโลเมตร แต่การเข้าถึงแหล่งผาผักหวาน เส้นทางรถคดเคี้ยว เป็นทางอ้อมห้วย จึงเป็นระยะทางประมาณ ๕ กิโลเมตร

ก้อนหินทรายขนาดใหญ่ที่เรียกว่าผาผักหวานนี้ มีความสูงจากพื้นถึงยอดประมาณ ๑๒ เมตร ส่วนบนของก้อนหิน เป็นพื้นที่ราบสามารถได้ขึ้นไปเดินเล่นชมทิวทัศน์

ภาพลงสี (pictograph) ด้วยเทคนิคการระบายสีแบบเขียนเฉพาะโครงนอกและเขียนแบบเงาที่ฝ่าผักหวาน

จากที่สูงได้ มีต้นไม้ขนาดเล็ก ๆ ขึ้นบนนี้ด้วย และพื้นที่ส่วนบนมีขนาดกว้างใหญ่กว่าส่วนฐานทำให้เกิดส่วนที่เป็นร่มเงาทางด้านทิศตะวันออก และตะวันตกเฉียงเหนือ ความยาวของก้อนหินทางทิศเหนือยาวประมาณ ๑๗ เมตร ทิศตะวันตกยาวประมาณ ๑๒ เมตร ทิศตะวันออกยาว ๑๑ เมตร และทิศใต้ยาวประมาณ ๘ เมตร

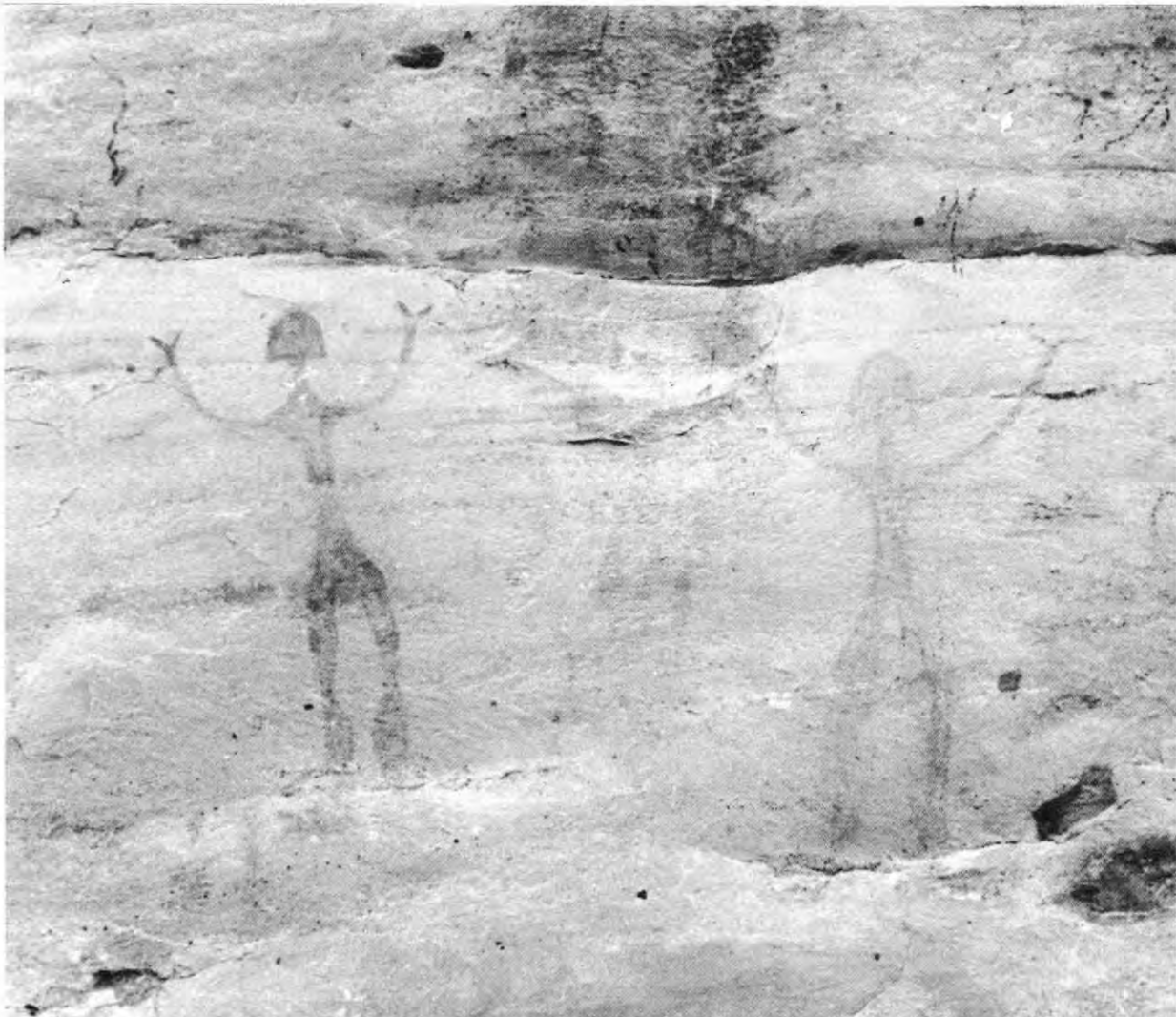
ด้านทิศตะวันตก ส่วนเพิงตอนบนยื่นออกมามาก จนดูเป็นเพิง ประกอบกับส่วนล่างเว้าคอดเข้าไป พระภิกษุและชาวท้องถิ่น จึงร่วมกันก่อกำแพงหินเชื่อมหลังคา กับพื้นเกิดเป็นผนังรูปครึ่งวงกลม เพื่อให้พระธุดงค์อาศัยจำพรรษา

ด้านทิศตะวันออก เพิงตอนบนยื่นออกมามากเช่น

เดียวกัน สามารถกันแดดฝนได้เป็นอย่างดี ผนังหินด้านนี้ราบเรียบและกว้างกว่าด้านอื่น ๆ เป็นผนังที่มีภาพเขียนสี และตัวหนังสือที่คนมาเขียนข้อความในชั้นหลัง เนื่องจากอยู่ในที่โล่ง ไม่มีส่วนใดปิดกั้นจึงมองเห็นภาพเขียนสีได้อย่างชัดเจน

ได้ภาพเขียนสีลงมา พระภิกษุและชาวท้องถิ่นร่วมกันสร้างแท่นฐานหล่อซีเมนต์ เพื่อใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหล่อกาไหล่ทองประทับนั่ง

ภาพเขียนอยู่สูงจากพื้นดินประมาณ ๔.๕๐ เมตร โดยตำแหน่งของภาพอยู่ค่อนข้างมาทางทิศเหนือของผนังหินพื้นที่ซึ่งมีภาพเขียนประมาณ ๑.๓๖ ตารางเมตร

- ▽ ภาพคัดลอกงานศิลปะถ้ำผาผักหวาน
- ▷ ขณะคัดลอกภาพ
- ▷ ปีนป่ายชั้นสูงสุด
- ▷ แมกไม้สองข้างทางเมื่อออกจากผาผักหวาน

ภาพแห่งความรื่นรมย์

ภาพเขียนสีหรือการลงสีบนผนังหินที่ถ้ำผาผักหวาน เป็นลักษณะการลงสีตามแบบที่เรียกว่า เขียนหรือระบาย เป็นรูป (painting) โดยเขียนเป็นรูปคน ที่จับเค้าได้มี ๑๑ คน แต่มีเทคนิคการเขียนที่ไม่เหมือนกัน คือ เขียนแบบโครงนอก (outline) ๘ และเขียนแบบเงาทึบ (silhouettes) ๓ คน มีลักษณะเหมือนจริงและเน้นสัดส่วน เช่น น่องโต หัวกลม มีผม และอิริยาบถที่รู้สึกได้ถึง ความเคลื่อนไหว

ภาพคน ๘ คน ที่ใช้สีแดงเขียนแบบโครงนอก อยู่ในท่าเรียงแถว ๕ คน ตอนกลางหันด้านข้างไปทางเดียวกัน อาจปฎิบัติคล้ายการต่อแถวเดินรำ คือย่อตัวลงกันโค้ง แล้วยกแขนไปข้างหน้าพร้อม ๆ กัน จังหวะเคลื่อนไหว คงฉับไวยิ่งจนทำให้เห็นภาพมจุกหรือหางเปียด้านหลังของบางคนกระดกขึ้นลง และ (ผ้า) หูกระต่ายที่กั้นของบางคนก็ชูเด่น ขณะกระดกกัน และมีคนหนึ่งแสดงอวัยวะเพศให้เห็นเป็นที่สังเกตได้ คนที่อยู่หน้าสุดกางแขนกางขาออกในท่าตรง แต่ก็ดูเหมือนกับก้าวเดินตรงเข้ามา

กลุ่มนักเดินรำ อีก ๒ คน ที่อยู่ตอนท้าย คนริมสุดหลบ
เลือนไปมองเห็นแต่ส่วนขา อีกคนมองเห็นชัดว่ายืนหน้า
ตรง แต่กางขาแล้วย่อตัวลงเล็กน้อย แขน ๒ ข้างกางออก
เป็นวงชูขึ้นเหนือศีรษะ มือข้างหนึ่งคล้ายกับถือหรือสัมผัส
กับวัตถุที่คล้ายเชือก ห่วง ซูอยู่เหนือศีรษะ หรือไม่กี่
อาจเป็นส่วนแขนของคนอีกคนหนึ่งที่หลบเลือนไปก็เป็นได้

เหนือภาพกลุ่มนักเดินรำขึ้นไป เป็นภาพคนเขียน
ด้วยสีแดงเข้มแบบเงาที่บางคนหนึ่งยืนโดดเด่นเป็นสง่าไว้
ผมบ๊อบ กางขาและย่อตัวเล็กน้อย แขนชูขึ้นเป็นวงโค้ง
มองเห็นว่ามีมือกางออกด้วย คล้ายวาทยากรให้สัญญาณ
กำกับดนตรี

ภาพคนเงาที่บ๊อบอีก ๒ คน อยู่เฉียงออกไป มองเห็น
เฉพาะส่วนบน ส่วนล่างหลบเลือนไป หันหน้าเข้าหากัน
คล้ายคุยกัน คนหนึ่งยกแขนขึ้น จนจรดหน้าของอีกฝ่าย
หนึ่ง

การวางตำแหน่งภาพคน ทั้ง ๑๑ คนนี้ เป็นการไ้
บริเวณช่องว่างในการจัดแบ่ง แสดงระยะใกล้ไกลของ

ตำแหน่งคนในภาพ คณะนักเดินรำซึ่งอยู่ตอนล่าง เป็นพวก
ที่อยู่ใกล้ ส่วนคนให้สัญญาณ และคน ๒ คนที่เขียนสีทึบ
เป็นพวกที่อยู่ไกลออกไป การสร้างมิติของภาพในลักษณะ
นี้ ทำให้มองเห็นภาพชัดเจน โดยภาพไม่ซ้อนทับกัน
จิตรกรรมฝาผนังของไทยก็สร้างมิติของภาพด้วยวิธีเดียว
กันนี้

ภาพเรียงระบำเคยปรากฏในแหล่งอื่น ๆ มาบ้างแล้ว
เช่น คนในท่าพ็อนรำ ที่เขาจันทน์งาม อ.สีคิ้ว จ.นคร
ราชสีมา และภูปลาร้า อ.ลานสัก จ.อุทัยธานี เป็นต้น
แต่ก็ไม่ใช้การจัดกลุ่มรำหลาย ๆ คนเช่นที่นี้ ซึ่งดูเหมือน
เป็นเจตนาแสดงภาพการเดินรำอย่างแท้จริง (มีคนเดิน
เป็นกลุ่ม คนกำกับให้จังหวะ) ไม่ว่าจะเพื่อความสนุกสนาน
เฉลิมฉลองหรือพิธีการอย่างหนึ่งอย่างใดที่เราสันนิษฐาน
ไม่ได้ ภาพนั้นก็แสดงออกถึงอารมณ์บันเทิงที่ทำให้ผู้ได้
เห็นอย่างเรา ท่าน ได้รับความสบายใจเมื่อมาชมศิลป-
กรรมโบราณในบรรยากาศของสิ่งแวดล้อมที่เป็นป่าเขา
ห่างไกลจากความแออัดในสังคมเมือง

บรรณานุกรม

- การปกครอง, กรม. **บัญชีแสดงจำนวนราษฎรและจำนวนบ้าน** ในวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๒๕ ทัวราชอาณาจักร. งานสถิติเดินสะพัด กองรายงานสถิติ, ๒๕๒๕.
- การปกครอง, กรม. **สถิติข้อมูลการปกครองส่วนภูมิภาค ปี ๒๕๒๕**. งานทะเบียนท้องที่ กองปกครองท้องที่ กรมการปกครอง, ๒๕๒๕.
- คณะวิจิตรศิลป์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หอศิลป์ กรมศิลปากร. **นิทรรศการภาพเขียนนาอิว**. ม.ป.ท. ๒๕๒๕, ๑๖ หน้า.
- คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. **คู่มือการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทถ้ำ**. เตชา บุญคำ หัวหน้าโครงการ เอกสารเสนอต่อการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. ม.ป.ท. ๒๕๒๖, ๓๐๐ หน้า.
- ชิน อยู่ดี. **“ถ้ารูปเขาเขียว” ความรู้คือประทับใจ**. มิถุนายน ๒๕๐๕.
- ชิน อยู่ดี. **“ภาพเขียนสีบนผนังถ้ำสมัยก่อนประวัติศาสตร์” อดีต**. ฝ่ายวิชาการนักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์พิมพ์เนต, ๒๕๑๗.
- ชิน อยู่ดี และสุด แสงวิเชียร. **“ภาพเขียนสีบนผนังถ้ำสมัยก่อนประวัติศาสตร์”, “ภาพเขียนสีบนผนังถ้ำในเมืองไทย” “ความหมายของคำ ก่อนประวัติศาสตร์ - ภาพเขียนสีบนผนังถ้ำ” อดีต : รวมเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ, หน้า ๕๔ - ๑๑๓, ๑๑๔ - ๑๓๔, ๒๗๕.
- ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วานาสิน. **โครงการวิจัยชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศ**. กรุงเทพฯ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔ - ๒๕๒๗.
- ไทยรัฐ. **“พบภาพเขียนสีอายุกว่า ๕ พันปี” ไทยรัฐ**. ฉบับที่ ๑๐๗๕๔ วันจันทร์ที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๐.
- นายกรัฐมนตรี, สำนัก, สำนักงานสถิติแห่งชาติ. **แผนที่แสดงเขตอำเภอ ตำบล เทศบาล และข้อมูลพื้นฐานของจังหวัด พ.ศ. ๒๕๒๘**. งานแผนที่ กองวิชาการสถิติ สำนักงานสถิติแห่งชาติ, ๒๕๓๐.
- บงอร กรโกวิท. **“ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่อำเภอบ้านผือ” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) ๒๕๑๙**. กรุงเทพฯ, คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจภาพเขียนสีที่สำนักสงฆ์เขาจันทน์งาม ต.ลาดบัวขาว อ.สีคิ้ว จ.นครราชสีมา**. (โรเนียว) ๒๕๒๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ถ้ำเงิน บ.วังน้ำอุ่น ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ**. (โรเนียว) ๒๕๒๑.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. (โรเนียว) ๒๕๒๔.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี**. (โรเนียว) ๒๕๒๕.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ กิ่งอ.โพธิ์ไทร อ.โขงเจียม อ.ศรีเมืองใหม่ จ.อุบลราชธานี**. (โรเนียว) ๒๕๒๕.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ผามอน บ้านกุ่ม ต.ห้วยไผ่ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี**. (โรเนียว) ๒๕๒๕.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ภูเก้า อ.โนนสัง จ.อุดรธานี**. (โรเนียว) ๒๕๒๕.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ภูถ้ำมโหฬาร บ้านหนองหิน ต.ปวนพูน อ.ภูกระดึง จ.เลย**. (โรเนียว) ๒๕๒๕.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่อ.ภูฉินารายณ์ จ.กาฬสินธุ์ และอ.มุกดาหาร จ.นครพนม**. (โรเนียว) ๒๕๒๕.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. **รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านคองหงส์ ต.ขามเฒ่า อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา**. เล่ม ๖, กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๒๖.

- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท ต.ธารปราสาท อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา. เล่ม ๓. ม.ป.ท. ๒๕๒๖. (โรเนียว) ๒๕๒๖.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งเมืองโบราณบ้านเมืองจาก อ.ชุมพวง จ.นครราชสีมา. เล่ม ๕. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๒๖.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านกอก ต.บ้านผือ อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น. (โรเนียว) ๒๕๒๖.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี บ.หนองบัวตะเกียด ต.หนองบัวตะเกียด อ.ด่านขุนทด จ.นครราชสีมา. เล่ม ๒๗. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๒๕.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี “โคกหนองม่วง” บ.ดอนหิน ต.กุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา. เล่ม ๔๕. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ๒๕๓๐. (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี “โนนตะกร้อ” บ.จิวใหม่ ต.กุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา. เล่ม ๔๖. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี “โนนบ้านกวิน” ต.โนนสูง จ.นครราชสีมา. เล่ม ๓๓. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี “โนนมะค่า” บ.ดอนแร่ ต.กุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา. เล่ม ๓๕. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี บ.กระเบื้อง ต.ดอนดาหิน อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา. เล่ม ๔๒. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี บ.จิวใหม่ ต.กุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา. เล่ม ๔๗. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี บ.โนนอุดม ต.โนนอุดม อ.ชุมพวง จ.นครราชสีมา. เล่ม ๒๙. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี บ.เมืองไผ่ ต.หนองหลัก อ.ชุมพวง จ.นครราชสีมา. เล่ม ๓๐. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านไร่ ต.โนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา. เล่ม ๓๖. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านสุกร ต.หนองหลัก อ.ชุมพวง จ.นครราชสีมา. เล่ม ๓๑. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- โบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, โครงการ. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี บ.เสมายใหญ่ อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา. เล่ม ๓๗. กรุงเทพฯ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, (โรเนียว) ๒๕๓๐.
- ปรีชา กาญจนาคม. “ภาพเขียนสีและภาพแกะสลักสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย” โบราณคดี. ๔ (๒) : ตุลาคม ๒๕๑๕.
- ปรีชา กาญจนาคม. ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. ๑๐ (๒) : ๒๕๒๑.
- พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕. เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๕. และเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๖ เที่ยวเมืองพิมาย ในจังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๑๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ฉาปนกิจศพนางชย ยะมิไตรย ณ ฉาปนสถานกองทัพอากาศ วัดพระศรีมหาธาตุ วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๕).
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. “จากผนังหินเป็นภาพเขียนก่อนประวัติศาสตร์” วันนี้ ฉบับ ๕. กรุงเทพฯ, สารศึกษา, เมษายน ๒๕๒๑, หน้า ๗๖ - ๗๙.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. “ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์” เอกลักษณ์ไทย. ๑ (๖) : มิถุนายน ๒๕๒๐, กรุงเทพฯ, สำนักเลขาธิการ คณะรัฐมนตรี, หน้า ๙๔.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. “ภาพเขียนสีร่วมสมัยก่อนประวัติศาสตร์แห่งใหม่” ประชาศึกษา. ๓๐ (๑) : สิงหาคม ๒๕๒๑, หน้า ๒๓ - ๒๔.
- พัฒนรัตน์ ชันธกาญจน์. “ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ที่เขาจันทร์งาม” เมืองโบราณ. ๙ (๑) : ๒๕๒๖.
- พัฒนรัตน์ ชันธกาญจน์. ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ที่เขาจันทร์งาม อ.สีคิ้ว จ.นครราชสีมา. ม.ป.ท. ๒๕๒๒.
- พิบูล ศุกกิจวิเลขการ. “ภาพเขียนบนผนังค้นพบใหม่ในเพิงผาบริเวณพระบาทบัวบก อำเภอบ้านผือ อุดรธานี” โบราณคดี. ๕ (๓) : ๒๕๑๗.
- พิบูล ศุกกิจวิเลขการ. ศิลปตั้งเดิม. เล่ม ๑, ๒ กรุงเทพฯ, แผนกบริการนักศึกษา สำนักอธิการบดี วิทยาลัยศิลปากร.

- พิสิริ เจริญวงศ์. “ไปที่ยวม้าดูภาพเขียนสีที่เขาจันทน์งาม” อ.ส.ท. ๒๑ (๑) : สิงหาคม ๒๕๒๓.
- พิสิริ เจริญวงศ์. “ชีวิตสั้น ศิลปะยาว” สยามใหม่. ๓ (๗๑) : สิงหาคม ๒๕๒๔.
- พิสิริ เจริญวงศ์ และคณะ. “ผาแต้มที่โขงเจียม” อ.ส.ท. ๒๒ (๑) : สิงหาคม ๒๕๒๕.
- พิสิริ เจริญวงศ์. “ล่องใต้ไปหาอดีต” อ.ส.ท. ๒๖ (๑๐) : มกราคม ๒๕๒๕.
- พิสิริ เจริญวงศ์ และเพียว เข็มมาศ. “นำชมศิลปะถ้ำผาแต้ม โขงเจียม” ศิลปากร. ๓๑ (๒) : พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๓๐.
- พิสิริ เจริญวงศ์ และเพียว เข็มมาศ. “ศิลปกรรมบนแผ่นหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในอีสาน” **มรดกของชาติ**. สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. กรุงเทพฯ, ๒๕๒๗.
- เพียว เข็มมาศ. “ภาพเขียนถ้ำลายแทง” **มติชน**. วันจันทร์ที่ ๔ มกราคม ๒๕๒๗.
- ฟิลิปป์ โคโรซิเย เออร์นาร์ด. **การซ่อมปราสาทหินพิมาย**. ทรงแปลโดย ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ, กรมศิลปากร, ๒๕๐๖.
- มงคล สำราญสุข. “ภาพเขียนและแกะสลักสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยและใกล้เคียง” **วิทยานพนธ์ ศิลปบัณฑิต (โบราณคดี)** ๒๕๑๒. กรุงเทพฯ, คณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากร, ๑๓ หน้า.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๕**. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๒๑.
- วรรณิกา ณ สงขลา และคณะ. **รายงานการสำรวจจิตรกรรมฝาผนัง วัดหน้าพระธาตุ บ้านตะคุ ต.ตะคุ อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา**. กรุงเทพฯ, กรมศิลปากร, ๒๕๒๔.
- วิยะดา ทองมิตร และบังอร กรโกวิท. “ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ภูปลาร้า” **เมืองโบราณ**. ๕ (๖) : มิถุนายน - กรกฎาคม ๒๕๒๒.
- ศิลป พีระศรี. **ศิลปสงเคราะห์**. พจนานุกรมศัพท์ศิลปะของชาวตะวันตก, ศาสตราจารย์พระยาอนุমানราชธนะ แปลจากภาษาอังกฤษ. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ, ๒๕๑๕, ๒๒๕ หน้า.
- ศิลปากร, กรม. **ความรู้เรื่องทุกจังหวัดทั่วพระราชอาณาจักร**. เล่ม ๒ กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์อุดม, ๒๕๐๐.
- ศิลปากร, กรม. **โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๒.
- ศิลปากร, กรม. “ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย” กรมศิลปากรพิมพ์ในโอกาสแสดงนิทรรศการพิเศษ เทศกาลเข้าพรรษา ประจำปี ๒๕๒๒ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ, พระนคร, โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๒.
- ศิลปากร, กรม. **กองโบราณคดี**. **โครงการสำรวจและขึ้นทะเบียนโบราณสถาน**. **ทะเบียนโบราณสถานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม ๑ จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดยโสธร**. กรุงเทพ, โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๕.
- ศิลปากร, กรม. **กองโบราณคดี**. **ทะเบียนแหล่งโบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพฯ **กองโบราณคดี กรมศิลปากร**, ๒๕๓๑.
- ศิลปากร, กรม. **กองโบราณคดี**. **โบราณคดีประเทศไทย : โบราณคดีสี่ภาค**. กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์หัตถศิลป์, ๒๕๓๑.
- ศิลปากร, กรม. **กองโบราณคดี**. **ปราสาทพนมรุ้ง**. กรุงเทพฯ, บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑.
- ศิลปากร, กรม. **กองโบราณคดี**. **อีสานล่าง**. กรุงเทพฯ, บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑.
- ศิลปากร, กรม. **กองหอสมุดแห่งชาติ**. **จารึกในประเทศไทย**. เล่ม ๓, ๔ กรุงเทพฯ, หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.
- ศิลปากร, กรม. **กองหอสมุดแห่งชาติ**. **สมุดทะเบียนประวัติจารึก**. กรุงเทพฯ, กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๓๑.
- ศิลปากร, มหาวิทยาลัย, คณะโบราณคดี, ภาควิชาภาษาตะวันออก. **ท้าวฮุ่งหรือท้าวเจือง ตอน ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นครปฐม, แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์, ๒๕๒๒.
- ศิลปากร, มหาวิทยาลัย, คณะโบราณคดี, ภาควิชาภาษาตะวันออก. **ท้าวฮุ่งท้าวเจือง ตอน ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นครปฐม, แผนกบริการกลางสำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์, ๒๕๒๔.
- สถาพร ขวัญอิน และเพียว เข็มมาศ. “โบราณคดีริมโขง.” อ.ส.ท. ๒๖ (๑๒) : กรกฎาคม ๒๕๒๕.
- สมชาย ณ นครพนม และคณะ. **ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย**. กรมศิลปากร, ๒๕๒๒.
- สัมฤทธิ์ มีวงศ์อุโฆษ. **สยามอลลามาแนค ๒๕๓๐**. กรุงเทพฯ, สยามบรรณการพิมพ์, ๒๕๓๐.
- สุพล ดำริห์กุล. “ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในจังหวัดอุดรธานี” **เมืองโบราณ**. ๔ (๕) : ๒๕๒๑, หน้า ๒๗ - ๕๓.
- สุวิทย์ ชัยมงคล. “ภาพเขียนสีแหล่งใหม่ที่เขาเขียน อ่าวพังงา” **ศิลปากร**. ๓๑ (๓) : กรกฎาคม - สิงหาคม ๒๕๓๐.
- อมรา ชันดีสิทธิ์. **การศึกษาแนวความคิดจากภาพเขียนผนังสมัยก่อนประวัติศาสตร์**. สารนิพนธ์ประกอบปริญญา ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีการศึกษา ๒๕๒๑.

- Anati, Emmannel. "Saving the World's Rock Art" *Archaeology*. V.36 N.2 : 24 - 30 March - April, 1983. The Archaeological Institute of America.
- Australian National Commission for Unesco. **Australian Aboriginal Culture**. Canberra, Australian Government Publishing Service, 1974. 48 pp.
- Bauer, Ernst. **The Mysterious World of Caves**. London, Collins Publishers/Franklin Watts, Inc., 1972. 129 pp.
- Charoenwongsa, Pisit. **New Developments in Thai Archaeology**. Paper presented at the Research Conference on Early South East Asia, in Bangkok and Nakhon Pathom, 3 - 13 April, 1985.
- Charoenwongsa, Pisit and Phayao Khemnuk. **An Inventory of Rock Art Sites in Northeastern Thailand**. Prepared for SEA-MEO Projects in Archaeology and Fine Arts (SPAFA). Bangkok, Archaeology Division, 1985. 170 pp.
- Clegg, John. **Notes towards Mathesis Art**. New South Wales, Clegg Cablendars, 1981. 399 pp.
- Edwards, Robert. **Australian Aboriginal Art**. Canberra, Australian Institute of Aboriginal Studies, 1979. 202 pp.
- Kerr, A.F.G. "Notes on Some Rockpaintings in Eastern Siam" *JSS*. V.18 N.2 : 144 - 146, Bangkok, 1924.
- de Lajonquière, E.E. Lunet. "Essaie d'Inventaire Archéologique du Siam" **Bull de la Commission Archéologique de L'Indochine**. Paris, 1912.
- McCarthy, Frederick D. **Australian Aboriginal Rock Art**. Sydney, The Australian Museum, 1979, 92 pp.
- McCarthy, Frederick D. "Recording Art on Rock Surfaces" **In Australian Archaeology**. D.J. Mulvaney, edit. Canberra, Australian Institute of Aboriginal Studies, 1969 : 130 pp.
- National Park and Wild Life Service. **Photographing Rock Art**. A Publication of New South Wales Government. Sydney, n.d.
- Pearson, C. edit. **Conservation of Rock Art**. Proceedings of the International Workshop on the Conservation of Rock Art, Perth, September 1977. Sydney : Institute for the Conservation of Cultural Material (ICCM) 1978. 112 pp.
- Sangwan, Niti. "Some Rock Painting Sites in the Phangnga and Krabi Bay Area" **Final Report : Seminar in Prehistory of Southeast Asia (T - WII), Thailand**. January 12 - 25, 1987. 119 - 141 p.
- Sarikabutara, Pacharee. "Bird, Fish and Boat : Mysterious Beliefs in the Rock Painting ; Particularlyly of Tham Phi Hua To, Krabi Province, Southern Thailand" **Final Report : Seminar in Prehistory of Southeast Asia (T - WII), Thailand**. January 12 - 25, 1987. 143 - 160 p.
- SPAFA Subcentre for Archaeological Research, Indonesia. **Rock Arts in Indonesia**. SPAFA personnel Exchange Program on Rock Arts, (Indonesia, June 24 - 30, 1985) Jagarta, 1985. 60 pp.
- SPAFA Subcentre for Prehistory, Philippines. **Petroglyphs and Pictographs of the Philippines**. SPAFA Personnel Exchange Program on Rock Arts, (Indonesia, June 24 - 30, Thailand, July 1 - 8, 1985) Manila, 1985. 35 pp.
- Ucko, Peter J. (editor) **Form in Indiginous Art : Schematisation in the art of Aboriginal Australian and Prehistoric Europe**. London, Gerald Duckworth and Company Ltd., 1977. 486 pp.
- Ucko, Peter J. and Rosenfeld, Andree. **Palaeolithic Cave Art**. London, Weidenfeld and Nicolson, 1967. 256 pp.
- Wakankar, V.S. and Brooks, R.R. **Stone Age Painting in India**. Bombay, D.B. Taraporn : Sons & Co. Private Ltd., 1976. 116 pp.

๘๒๕๐

DS ศิลปากร กรม. กองโบราณคดี.
๕๖๗.C๓.5๒ ศิลปะทาสกลนคร.
ศ.๕๒๘๔

